

TANULMÁNY

JÁVOR ANNA

JOHANN SAMUEL HÖTZENDORFF (1694–1742)
BÉCSI FESTŐ A PESTI SZERVITÁK SZOLGÁLATÁBAN

(A BELVÁROSI SZENT ANNA-TEMPLOM
BAROKK BERENDEZÉSE A FORRÁSOK TÜKRÉBEN)

A pesti szervita templom barokk berendezése önmagában is megéri a vele való foglalkozást – a mostani publikációra mégis két, onnan múzeumba került festmény szerzőjének új meghatározása adott okot. A több mint harminc éve a Magyar Nemzeti Galériában őrzött, restaurált és kiállított kitűnő képpár, *Krisztust a pusztában angyalok szolgálják* és *Krisztus és a samáriai asszony Jákob kútjánál* stílusa és a források alapján Johann Samuel Hötendorff (1694–1742) művének bizonyult, ami újból a bécsi festőre és vele a belvárosi Szent Anna-templom művészettörténetére irányította a figyelmet.

A két fekvő ovális, 18. századi aranszegélyű fekete keretbe foglalt nagyméretű festményt Kracker „János Lukács” (1719–1779) műveiként ajánlották megvételre magántulajdonból 1982-ben, származástörténetében Ángyán Fülöp szervita provinciálisra hivatkozva. (3–4. kép) Mivel Kracker egyik utolsó művét ugyanezzel a két témával és a nyilvánvalóan korábbi olajképek kompozíciójától nem függetlenül az egri szerviták rendházának ebédlőjébe, falra festette 1779-ben, szerzőségét stílusos megfontolásokból kizárva, e képek mesterét is a rend és Eger körül kezdtük keresni.¹ A figura- és arctípusok, de elsősorban a hangsúlyos tájképi elem az innsbrucki Johann Georg Dominicus Grasmair (1691–1751) egyházi festészetéhez vezetett. Grasmair Magyarországra jutott oltárképeit éppen az 1980-as években fedezte fel a szlovákiai kutatás, az egri szerviták tirol-i kapcsolatai pedig történeti magyarázatot kínáltak az attribúcióhoz. A festő munkásságának egyre jobb megismerése, amelynek része az a tény is, hogy művei egyenes úton, Joseph Andreas Wenzl von Steinbach tirol-i bányagrófnak köszönhetően érkeztek az alsó-magyarországi bányavárosokba (és csak oda),² az egri források bizonytalansága, és

végül a pesti szervita főoltárkép festőjeként számon tartott Hötendorff legújabb irodalma, illetve abban közölt, eddig ismeretlen művei eltérítették az időközben több ízben publikált, mi több, külföldön is elfogadott gondolatmenetet.³ Újabb bizonyítékokat csak a szervita forrásoktól remélhettünk, ezek azután bőven szolgáltatnak adatot a pesti rendház és a Szent Anna-templom berendezéstörténetéhez – amelyben a két múzeumi képre is ráismerhettünk.

Tanulságos az is, hogy miként került Kracker neve a „rendi hagyományba”. A pesti szerviták 1740-ben megrendelt főoltárának bécsi mestereit, köztük az oltárképet festő Johann Samuel Hötendorffot/Hötendorffert – a ház *Urbariuma* alapján (és az ezt követő 19. századi irodalmi említések nyomán) – 1930-ban azonosította Schoen Arnold az Invalidus-palotáról írott monográfiájában. Garas Klára 1941-ben publikált disszertációjában felhívta a figyelmet a főoltárkép és a pápai plébániatemplom Szent Anna-mellékoltárképe, a Kracker-segéd Zirkler János 1783-ban készült alkotása szoros összefüggésére. (14. kép) A pápai művet Pigler Andor 1777-re datálva Krackernak attribuíta még 1922-ben; az oltárokkal kapcsolatos forrásokat 1937-ben Szmrecsányi Miklós közölte. Útielszámolás dokumentálja, hogy a megrendelő Eszterházy Károly egri püspök Zirklerrel lemásoltatta a pesti képet; a pápainak egy kisméretű vázlata is fennmaradt.⁴ (13. kép) Garas Klára feltételezése szerint a minta lehetett Kracker műve – ezáltal elvitatta a szervita főoltárképet az ekkoriban csak tájképfestőként ismert Hötendorfftól, ám ez a meghatározás a szakirodalomban nem vert gyökeret. Kracker neve azonban ott lebegett a ház szóbeli történetében, és az 1970 táján még a sekrestyében őrzött két ovális képre vontakoztatva is megjelent.⁵

A pesti szerviták épületegyütteséről Guzsik Tamás közölt 1973-ban máig érvényes építésetörténeti feldolgozást.⁶ Főként urbanisztikai megközelítéssel és műemlék-helyreállítási céllal foglalkozott az objektummal, különös tekintettel a 19. századi átalakításokra, és bár eredményeit részben helyszíni (fal)kutatásainak köszönhetette, páratlanul gazdag levéltári forrásanyagot használt fel. Ezek felsorolásából fogalmat alkothatunk a pesti szervita rendház 1687-es alapítása óta 1950-ben történt megszüntetéséig gyarapodó archívumáról, a levéltári dokumentumok jellegéről, jóllehet a szerző elsősorban az ezek nyomán a 20. század első felében kompilált összegző munkákat hasznosította. Nos, éppen a régi és újabb összefoglalások veszték el napjainkra, míg a pesti ház naplóinak sorozata (a legkorábbiak kivételével) Budapest Főváros Levéltárában kutatható. Megvan ugyanitt az *Urbarium*, a birtokviszonyok dokumentuma, amelyet már Rupp Jakab, Rómer Flóris és a *Diariumok* információival kiegészítve Némethy Lajos és Schoen Arnold is idézett, továbbá megvannak az évente összegzett

számadások, a *Rationes Generales* két és fél évszázadon átvonuló kötetei.⁷ Utóbbiak ugyan éppúgy nem bővelkednek művész- és mesternevekben, mint a naplók, de minden évben felsorolják a megvalósult „fejlesztéseket”, majd egy következő rovatban a ráfordításokat, különös tekintettel az adományozók személyére. Adataikat olykor kiegészítik a *Secretarius venerabilis*... feljegyzései, míg a *Liber* és *Ratiocinium procuratorae* kizárólag „működési” költségeket tartalmaznak. Létezik ellenben egy szűkszavú *Specificatio* (*omnium expensarum – specificatio dono oblato pro aedificatione novae ecclesiae 1725–1749*) a templomépítkezés kiadásainak (és azok forrásainak) kimutatásával, ez azonban hiányos és következetlen, „belső használatra” készült – de azonosítható benne néhány közreműködő művész és mester. Ami nincs: szerződések, számlák, nyugták – egykori létezésükről az *Urbarium* felsorolása tudósít mint afféle levéltári leltár, nevek nélkül, árak nélkül, pusztán évszámokkal és a megbízás jellegének megnevezésével. A háromféle forrásanyag összevetése mégis felvázolja a kolostor- és templomépít-

1. Sebastian Rosenstingl – Johann Daniel Herz: A pesti szervita templom és rendház.
Rézmetszet a „*Provincia Germanica S. Ordinis Servorum B. M. V.*” című sorozatból, Augsburg 1740.
Budapesti Történeti Múzeum, Fővárosi Képtár, Metszettár, ltsz.: 188.15

2. A pesti szervita templom belső képe a 19. század végén. Klösz György felvétele.
Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, Budapest Gyűjtemény, Digitális Képtár (https://foto.fszer.hu/dsr/access/f66ce284-7a17-43f6-9b7d-9ec5cc20f3b4)

kezés, díszítés és felszerelés menetét, elárulja az alkotók egy részét, mindezt pedig több-kevesebb sikerrel rá tudjuk vetíteni a máig megőrzött barokk berendezésre, amelynek stílusa, minősége tovább értelmezi, értékeli az írott adatokat.

A szerzetesrendek már 1686-ban, Pest és Buda töröktől való visszafoglalása után engedélyt kértek az uralkodótól a letelepedésre, a régiek újrarendezték soraikat. A szerviták Bécsből érkeztek, egy elhagyott török mecsetet és a hajdani johannita lovagrend kórházát vették használatba Pesten 1688/89 folyamán.⁸ A 13. századi, firenzei alapítású koldulórend – „Szűz Mária szolgálói” –, amely a reformációt követően teljesen újjászerveződött, méghozzá német nyelvterületen, fő feladata a lelki gondozás volt a lassan benépesülő városban. 1688-ban telket kaptak rendház- és templomépítés céljaira; ez azután a pesti invalidus-ház tervezése során módosult, és 1711-től előbb a különálló refektórium, 1717 és 1722 között a kolostor, 1725/27-től 1732-ig pedig az egytornyú templom is felépült az úgynevezett szervita „sziget” területén, a Váci kapu közelében. (1. kép) A Johann Hölbing (1660 k.–1736) budai

városi építőmester (ingyen felajánlott) tervei alapján Johann Georg Paur (Pauer, 1692 k.–1752) pesti kőműves céhmester által kivitelezett templom⁹ barokk berendezését eleinte korábbi tárgyak alkották, amelyeket a lebontásra ítélt török mecsetből hoztak át. A források arra utalnak, hogy a két új magyarországi szervita templom és kolostor, a pesti és az egri legelső felszerelése a bécsi anyakolostorból érkezett 1690 táján.¹⁰

Az 1691-ben Szent Anna tiszteletére emelt régi főoltár mellé 1735 és 1738 között sorra készültek az új mellékoltárok: Szent Peregrinusé Koháry András József ezredes, a későbbi lovassági tábornok (1694–1757) adományából,¹¹ a szintén szobros Fájdalmas Mária-oltár az episztola-oldalon „Domino Kayser” felajánlása (ezek beépültek a ma is meglévőbe), vele szemközt Nepomuki Szent Jánosé de Vohs hadbiztos (Johann Carl Voss von Ehrenfels, †1761, Sopron) bőkezűségéből.¹² Ezekhez a munkához, legalábbis egy részükhöz, továbbá a szentély előtti áldoztatórácsok és az oszlopfők, esetleg még a két kagyló alakú szenteltvíz-tartó kivitelezéséhez Lorenz Grün asztalos és Franciscus Carolus Gundrich (1704 k.–1747) szobrász nevét társíthatjuk

3. Johann Samuel Hötzendorff: Krisztust a pusztában angyalok szolgálják, 1735–1740 között.
A pesti szervita rendház refektóriumából. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria

az elszámolásokból. 1735-ben kövezték, 1736-ban padokat állítottak be, 1737-ben pedig kimeszelték a templomot.¹³ Leopold Conti „Steinmetz-meister” (1708–1773) a templom homlokzati kőfaragó munkáiért nyugtázott 1745-ben – feltehetően jelentős – összeget.¹⁴ (2. kép)

1.

A *Diarium* 1740. április 30-án, Szent Peregrinus névünnepeének előestéjén számol be az újonnan kimeszelt refektórium berendezéséről. Két nagy, remekül megfestett képet helyeztek el itt: az első Krisztust ábrázolja a negyvennapos böjt után a pusztában angyalokkal, a másik Krisztust a számáriai asszonnyal beszélgetve a kútnál, az apostoloktól jövet. Négy portré a boltívekről lóg, ezek Falconieri Szent Julianna, Benizi Szent Fülöp, Szent Peregrinus és Boldog Julianna örgrófnő képmásai, míg lejjebb Kéri Péter kardinális (?) és Széchényi (György) (?) (1605/06–1695) érsek képei láthatók. A számadáskönyv ovális formátumukról és feke-

tére pácolt, aranszegéllyel díszített keretükről is megemlékezik.¹⁵

Míg az utóbbi két kép ábrázoltját illetően is bizonytalanok vagyunk, az első hatot meglevőkként azonosíthatjuk. A két nagy ovális festmény, amelyeket Guzsik Tamás még a sekrestyében látott, azonos a kiindulópontként megnevezett, Magyar Nemzeti Galériabeli képpárral, a négy rendi portré pedig ma a templom oratóriumában látható. Ikono-gráfiai együttesük jellegzetes refektóriumai sorozat, stílusos összetartozásuk pedig egyazon festőre vall.

A barokk szerzetesi rendházak ebédlőit rendszerint a testi-szellemi táplálkozással kapcsolatos, bibliai képekkel díszítették. Az evangéliumok szerint Krisztust a pusztában negyvennapos böjtje és három ördögi kísértés után – az utolsó a háttér hegyormán látható – angyalok szolgálták kenyérrel és borral (Máté 4, 11, Márk 1, 13).¹⁶ A párdarab főszereplője a számáriai asszony, bűnös nő, akinek Krisztus az élő víz, azaz a hit misztériumáról beszél a kútnál (János 4, 1–38).¹⁷

4. Johann Samuel Hötzendorff: Krisztus és a samáriai asszony Jákob kútjánál, 1735–1740 között.
A pesti szervita rendház refektóriumából. Budapest, Magyar Nemzeti Galéria

Az első kép cselekménye bal oldalra rendezett, jobbfelét távolba vesző táj – hegyek, apró város, az előtérben szikla – foglalja el. (3. kép) A szelíd arcú Krisztus sziklán ül, mályvaszínű-lilás ruhában, kék köpenyben; feje körül dicsfény. Sötét lombú fa alatt balról két nagy, szárnyas angyal közelít; az elől repoussoir gyanánt háttal térdeplő, sárga drapériás, barna hajú fémtálon ételt kínál Krisztusnak. A mögötte álló szőke angyal üvegpalackban vörösbort tart, és egy kelyhet nyújt. Fölöttük három szárnyas puttófej, a kép jobb oldalán a kék égbolton úszó, bő, sárga lepelbe burkolt harmadik angyal közelít összekulcsolt kézzel.

A másik fekvő ovális kép kompozíciója az előző szimmetriapárja, a bal oldala levegős. (4. kép) A tájháttérrel itt Jeruzsálem apró városa konkretizálja, és két tépett fa mellett felbukkannak a tanítványok. Középen magasodik a kőből épített kút, mellette jobbra, dús lombú fa alatt Krisztus ül köveken. Kissé előredőlve, két kezét kitarva, balját intőn fölemelve szól az előtte álló, oldalról ábrázolt, egyszerű öltözkű, fiatal nőhöz. Az asszony jobb kezében

sárga cserépkorsó, balját szívére téve figyel. A kút oszlopa előtt fehér felhőfoszlány egy gyermek-angyallal és három szárnyas puttófejjel.

Az ülő Krisztus mindkét megfogalmazása kissé sematikus, ellentétben a dús drapériákba bújtatott angyalok remek változatosságával. Önálló képelem a tájháttér, a sávokra tagolt messzi síkság a bibliai város tornyos-kupolás jelzésével, a légből elúszó kék hegyek vonalával, továbbá a közeli, lehatároló szerepű természeti részletek. A két kép – cselekményessége, a szereplők gesztikája és a formák színessége és mozgalmassága ellenére – időtlen nyugalmat áraszt, felidézve a római érett barokk festészet, Carlo Maratta és tanítványai klasszikumát.

A refektórium nagy képekhez a német műkereskedelemben nemrég megjelent két, Johann Samuel Hötzendorff által szignált, Órangyal-témájú remekmű szolgáltatott meggyőző analógiát, miközben régóta tudjuk, hogy a főoltárképet ugyanő szállította 1741-ben a pesti szervitáknak. A kisméretű festménypár – *Ráfáel arkangyal és Tóbiás a hallal* (Tób 6), *Az Órangyal és a gyermek* (Máté 18, 10) – köz-

5. Johann Samuel Hötzendorff: Ráfael arkangyal és Tóbiás a hallal, 1733–1742 között. Német magántulajdonban

6. Johann Samuel Hötzendorff: Az Örangyal és a gyermek, 1733–1742 között. Német magántulajdonban

lőjük feltételezése szerint egy Örangyal-testvérület (confraternitas) megbízására készülhetett a művész késői korszakában, valamikor 1733 és 1742 között.¹⁸ (5–6. kép) A fiúhoz ereszkedő, dagadó leplekbe burkolt szőke angyal megdöbbenő párja a Krisztust a pusztában ábrázoló budapesti kép lebegő angyalalakjának. A négy festmény telt színvilága megegyezik, az alacsony horizont előtt megjelenő táji elemek, megtépázott fák Hötzendorff göttweigi képeiről is ismerősek, az apostolok staffázs-alakjai szintén. Már itt található a kövér gyermek-angyalok arcához analógia, különös módon pedig a számariai asszony – akinek megkapó lényéhez korábban csupa idealizált női szentet társítottunk Grasmair műveiről – karakteres „fellépése”, profilja, arcpírja, keze, mezítlába a kislány Tóbiás hasonló festői részleteinek tükörképes „pendant”-ja.¹⁹

Önálló sorozatot alkot a négy kisebb, ovális képmás. Falconieri Szent Julianna (1290–1341) a hét rendalapító firenzei nemes egyikének, Falconieri Eleknek volt unokahúga. (8. kép) 1304-ben szervita harmadrendet alapított szülővárosában, az ifjúság nevelésében és betegápolásban jeleskedett. Halálos ágyán a halotti szentséget csodás módon vette magához. 1737-ben avatták szentté. Idős apácaként, szíve fölött a szent ostyával ábrázolják; itt liliumra helyezett feliratos papírlap („O Salutaris Hostia” –

Aquinói Szent Tamás eucharisztikus himnuszának kezdő szavai) is azonosítja.²⁰

Benizi Szent Fülöp (1233–1285) eredetileg orvos volt, majd egy látomás hatására belépett a szervita rendbe. (7. kép) 1276-ban V. Ince pápa – az 1274. évi Lyoni Zsinat újabb szerzetesrendeket tiltó rendelkezéséhez igazodva – megszüntetnek nyilvánította a szervita rendet, de Filippo Benizi generálisnak sikerült elérnie XXI. János pápánál a határozat visszavonását. Ő foglalta írásba a rend konstitúcióit (*Constitutiones antiquae*, 1280 körül), és „apostoli prédikátorként” tett missziós körútjai sokfelé ismertté tették a szervitákat. 1516-ban boldoggá, 1671-ben szentté avatták. A képen látomása, a Madonna és a Megfeszített az attribútuma, továbbá egy püspöksüveg (minthogy nem vállalt püspökséget Firenzében).²¹ Szent Peregrinus (Pellegrino Laziosi/Latiosi da Forlì, 1265 körül – 1345) kezdetben Benizi Szent Fülöp ellenfele volt: 1282-ben kiűzte őt Forlì városából, amikor a szervita generális a pápa (IV. Márton) iránti hűségre szólított fel. Ezt később megbánta, maga is belépett a rendbe, és a szerzetesi élet példaképe lett. (10. kép) Vezeklési fogadalma szerint sohasem ült le, ezért élete végén lábszárfekelet kapott, ami a feszület előtti imádságtól csodásan meggyógyult. 1609-ben boldoggá, 1726-ban szentté avatták; a lábfejök és a rákbete-

7. Johann Samuel Hötzenhoff: Benizi Szent Fülöp, 1735–1740 között. A pesti szervita rendház refektóriumából. Budapest, Belvárosi Szent Anna Plébániatemplom, oratórium

8. Johann Samuel Hötzenhoff: Falconieri Szent Julianna, 1735–1740 között. A pesti szervita rendház refektóriumából. Budapest, Belvárosi Szent Anna Plébániatemplom, oratórium

gek védőszentje. Az ősz szakállú szerzetes barlangjában fohászkodik a feszülethez, kitakart térde még látszik a háromnegyed alakos képen.²²

Boldog Julianna őrgrofnő II. Ferdinánd főherceg özvegyével, Gonzaga Anna Katalinnal (1566–1621) azonos, a tiroli női harmadrend (1607) és az innsbrucki férfikolostor (1613) alapítójával, aki gyakorlatilag a szervita rend reformált újraalapítója volt az Alpokon túl. Kanonizációját 1693-ban kezdeményezték, de máig nem történt meg. (9. kép) Képmásának háttérében a pesti szervita épületegyüttes látható, talán tervrajz, rajz vagy rézmetszet alapján. Ugyanez a látkép jelent meg ugyanis a Sebastian Rosenstingl rajzai nyomán Johann Daniel Herz által metszett, a német rendtartomány kolostorait bemutató, 1740-ben Augsburgban kiadott rézmetszetsozort megfelelő lapján.²³

A négy festmény portré igényű képmás, közülük a szerviták által különösen tisztelt szentek – más megfogalmazásban – oltárokon is helyet kaptak a templomban, illetve a kolostorban. Valamennyi régi ábrázolási hagyományra nyúlik vissza, Gonzaga Juliannának hiteles arcképei is ismertek.²⁴ Mégis, a kicsiben is monumentális tájhátterek mellett olyan festői jellegzetességeket őriznek, amelyek feltétlen rokonságot árulnak el Hötzenhoff – nem túl számos – rokon műfajú „közelképeivel”. Elsősorban a

9. Johann Samuel Hötzenhoff: Gonzaga Mária Julianna, 1735–1740 között. A pesti szervita rendház refektóriumából. Budapest, Belvárosi Szent Anna Plébániatemplom, oratórium

10. Johann Samuel Hötendorff: Szent Peregrinus, 1735–1740 között. A pesti szervita rendház refektóriumából. Budapest, Belvárosi Szent Anna Plébániatemplom, oratórium

kissé megnyúlt férfiarokk metszése, a hegyes orr, az ívelten megrajzolt, fölfelé fordított szemek és a modoros kéztartás utal vissza a refektórium nagy kép-pár Krisztus-típusára, általa pedig a Klein-Wienbeli St. Blasius-templom frontális Szent Benedek-képeire, illetve Hötendorff későbbiekben ismertetendő oltárképeire.²⁵

Az 1740-es év eseménye még az új főoltár megrendelése. Ez számos jótevőnek volt köszönhető; közülük a feljegyzések kiemelik Joseph Strasser „secretarius”-t, aki összesen 2000 fl-ot adományozott a főoltár.²⁶

Feltehetően már tervbe volt véve egy új főoltár pesti mesterekkel, amikor 1740. május 10-én egy másik, Bécsből kért/kapott terv megvalósítása mellett döntött a házfőnökség tanácskozása.²⁷ Valójában nem a bécsi szervita templom (Roßau elővárosban) 1711-ben Benedikt Stöber által emelt, csavart oszlopos főoltára volt a minta, amely különös módon éppen a mai, a 19. század folyamán átalakított állapotában hasonlít leginkább a miénkhez, hanem egy önálló tervrajz: „delineatio Viennae facta”. A döntést segítették olyan anyagi megfontolások, amelyek szerint a bécsi mesterek sem kerülnének többbe, mint a helyi kivitelezők. A *Diarium* egy évről jelent, hogy 1741. május 5-én hajón megérkezett a főoltár, amelynek összeállítására két asztalos és egy szobrász is jött Bécsből (a későbbiekben kide-

rül, hogy valójában egy bécsi asztalos, a szobrász és segéde dolgozott itt négy helyi asztalossal együtt négy héten át) – május 21-én, pünkösdkor már előtte miséztek.²⁸ (11. kép)

A szentélyfalként funkcionáló, a mögötte kialakított oratóriumot lehatároló oszlopos kulissza-építménybe foglalt oltárkép tárgya a Szent Anna-titulusnak megfelelően *Mária oktatásának* (apokrif) jelenete. (12. kép) Jobb oldalán nyitott, oszlopos csarnokban középen áll az imádkozó leány Mária, tőle balra támlás széken ül a matróna Szent Anna, aki a mellette álló angyal által tartott kőtáblákra mutat. Jobbra Joáchim ül vörös ruhában, és egy nyitott könyv fölé hajol. Az íves záródású kép felső részét repkedő angyalok töltik ki, az előtérben még két gyermekangyal liliommal. A főoltárt a magas alépítményen álló két, aranyozott szoborpár veszi körül: Keresztelő Szent János és Szent József a kép két oldalán, oszlopok és pillérek között állnak, Szent István és Szent László király alakja hátrébb, az oratóriumba nyíló ajtó felett, áttört rácsdísz alatt helyezkedik el. Az oromzati íveken két ülő angyal, az Istenszemét körülvevő hatalmas sugárkoszorúban további angyalpár, meztelen gyermek-angyalok és nagyszámú bájos angyalfej látható. A bécsi mesterek – urak – nevét tudjuk, az *Urbarium* örökölte meg: Hötendorfer híres festőét, Joannes Thenny szobrászát és Joseph Deller asztalosét.²⁹

Hötendorff neve több változatban ismert, most saját szignatúráját használjuk a legújabb irodalomnak megfelelően. A felső-pfalzi Sulzbach szülötte, 1694. augusztus 12-én keresztelték, 1742. szeptember 28-án Bécsben halt meg. Fia, Johann Ferdinand Hetzendorf híres és az udvar által favorizált klasszicista építész lett, általa kapott nemesiséget a család von Hohenberg előnévvel. Johann Samuel Hötendorff tájképfestőnek tanult Joachim Franz Beichnél Münchenben, majd 1720-tól Rómában. Rómában évekig foglalkoztatta őt Alessandro Falconieri bíboros: frascati villájába nagyméretű tájképes mitológiai vászonképeket festett, amelyek bár elkerültek a helyükről, archív fotókról ismertek. 1723-ban Bécsbe költözött, ahonnan 1735-ig folyamatosan a göttweigi bencés kolostor számára dolgozott. Göttweigi művei szintén tájkép-hangsúlyos, kisfigurás sorozatok, falméretű vásznaktól kezdve apró képekig Szent Altmann és Szent Benedek életének jeleneteivel, köztük a kolostor forrásértékű látképeivel. Hötendorff az első növendéki anyakönyv bejegyzése szerint 1726/28-tól kimutatható a bécsi császári és királyi képzőművészeti akadémián, ahol 1731-ben nagydíjat nyert *Ráhel maga alá rejti apja bálványait* témájú képével, 1741-ben pedig jelentkezett az akadémiai fegyveres szabadcsapat-

11. Franz Anton Danne – Johann Samuel Hötendorff – Joseph Deller – Johann Thenny – Gottfried Strasser:
A pesti szervita templom főoltára, 1741, 1748

12. Johann Samuel Hötzendorff: Mária oktatása, 1741. A pesti szervita templom főoltárképe

13. Johann Zirkler: Mária oktatása, 1783.
Vázlat. Kápolna, r. k. plébánia
(kölcson a Magyar Nemzeti Galériában)

ba („Freye Compagnie”). Feltehetően csak 1735 után, a göttweigi feladatok megszűntével kezdett oltárkép-megbízásokat teljesíteni. Közülük többet a közelmúltig félreismertek, miközben rajzait és kabinetképeit számon tartják múzeumokban, műkereskedelemben.³⁰ A pesti főoltárkép mai állapota nem válik Hötendorff dicsőségére. 1872-ben állítólag letisztították, és a főoltár új tabernákulumot kapott – minden bizonnyal át is festették ekkor.³¹ Jóformán csak a szakállas Joáchim fizionómiájában lehet ráismerni Hötendorff idős férfitípusára, míg Ausztriában azonosított oltárképein alig szerepelnek „felőtt” angyalok. Egyelőre maga a kompozíció tetszik önálló invenciónak, amely magyarországi környezetében nyilvánvaló sikert aratott: túl Zirkler szolgai másolatán, (13–14. kép) a budai

14. Johann Zirkler: Mária oktatása, 1783.
A pápai r. k. plébániatemplom mellékoltárképe

Schervitz Mátyás is e képet követi 1768-ban Duna-földváron, a ferences templom Szent Anna-főoltárképén.³²

A sokfigurás, éppen ezért Hötendorff szentkép-stílusát jobban dokumentáló alsó-ausztriai, illetve grazi oltárképek alapján a pesti szerviták szintén 1741-ben állított *Tizennégy Segítőszent*-mellékoltárának nagy képét is az ő művének tartjuk, a *Falconieri Szent Juliannát* ábrázoló oromképhez pedig a festő által szignált, kifejtettebb rézmetszet társítható. Erre az oltárra a közelben lakó Johann Mertzingert patikus adományozott 200 fl-ot.³³ (15. kép)

A tizennégy segítőszent kultusza középkori, dél-németországi eredetű. Csoportjukat már a 14. századtól tisztelték, 1445-ben és 1446-ban egy pástornak megjelentek látomásában: e helyen kápolnát emeltek, majd Vierzehnheiligen pompás barokk zárándoktemplomát a 18. század derekán. A tizennégy segítő, mártír szent csoportja a szerviták képén (a felső sorban, felhőkön, balról kezdve): Szent Eustachius a szarvassal, Szent Kristóf, Szent Ciriakus diakónus (sárkánnyal, mivel megmentette Maximianus császár ördögtől megszállt lányát), majd Szent Borbála, Szent Katalin és Szent Margit egyre kisebbedő alakja.

15. Johann Samuel Hötzenendorff – Joseph Hebenstreit (?): A Tizennégy Segítőszent képe és Evangélista Szent János szobra, 1741, 1761. A pesti szervita templom mellékoltára

A második sorban bal szélről Szent Dénes és Szent Egyed következik (utóbbi a gyónás védőszentje cibóriummal), középen erősen kiemelt Szent Erazmus püspök (lábánál felcsavart belei, mint mártíromságára utaló attribútum), végül Szent Vitus (üsttel). Alul a bal szélén fekete ruhában Szent Pantaleon, az orvosok védőszentje repoussoir gyanánt, jobbra két katona látható: Szent Achatius lovag, a tízezer vértanú vezetője, Szent György és egy püspök: Szent Balázs gyertyával.³⁴ Elsősorban a grazi városplébánián fennmaradt *Kulcsátadás*-oltárkép nyújt nagyszámú analógiát a férfiszent-karakterekhez a jelenetnél aszisztáló apostolok sokasága által.³⁵

Az oromkép ismét szervita rendi vonatkozású, *Falconieri Szent Juliannát* ábrázolja. (16. kép) Nem a refektórium Julianna-kép ismételése, hanem egy rézmetszet; Hötendorff, Adam és Joseph Schmutzer 1737-ből jelzett műve a szentté avatás alkalmából készült. (17. kép) E ritka grafikai lap redukciója az ovális oromkép, amely az idős apáca utolsó áldozását mutatja be angyalok, mellékszeplők nélkül.³⁶ Az 1741-ben elkészült (a későbbiekben szobrokkal kiegészített) oltárt csak 1744-ben vagy 1745 tavaszán kezdték festeni, aranyozni.³⁷

16. Johann Samuel Hötendorff: *Falconieri Szent Julianna*, 1741. A pesti szervita templom Tizennégy Segítőszent-mellékoltárának oromképe

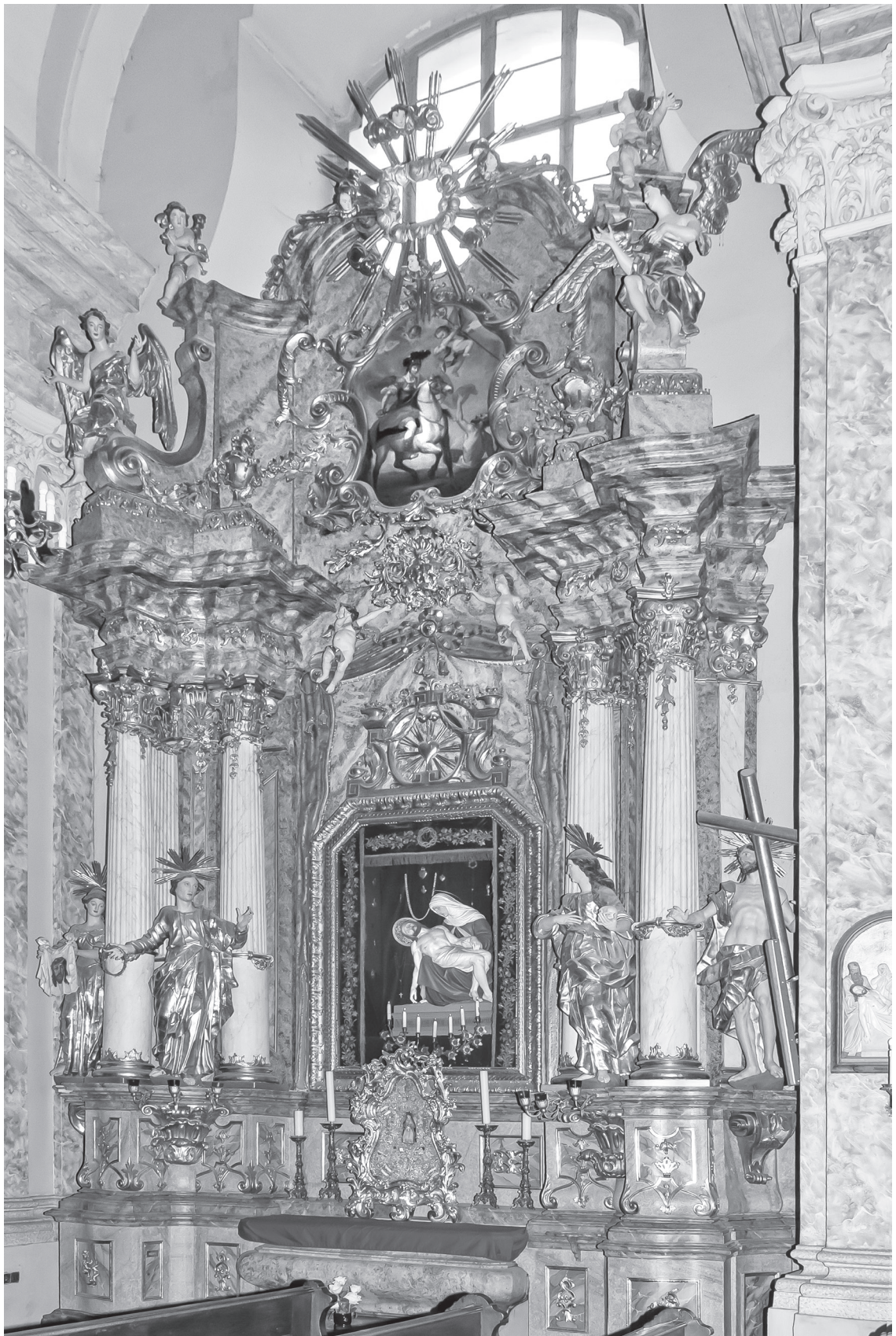
2.

A szervita főoltár stábjának többi tagja, Joseph Deller (kimutatható 1729 és 1748 között) bécsi polgári asztalos és Johann Thenny bécsi szobrász (1688 k.–1754) a számadáskönyvek, *Rationes generales* szerint 400 és 300 fl honoráriumot kapott. A festő Hötendorff, az egyetlen, aki feltehetőleg sohasem járt a helyszínen, szintén 300-at. Ugyanez a forrás ugyanezen a helyen feljegyezi, hogy „Danè” úrnak is fizettek 1740-ben, még hozzá 10 fl-ot a főoltár rajzáért („pro delineatione altaris majoris”),³⁸ 1744-ben ugyanő („Tanei”) a Martin Weinmann által emeltetett *Fájdalmas Anya*-mellékoltár rajzáért 12 fl 36 krajcárt vett fel.³⁹ Ezek szerint a bécsi szervitáknál is dolgozó Franz Anton Danne (1700–1767)⁴⁰ udvari színházi és architektúrafestőt, építészett kell tekinteniünk legalább e két pesti oltár inventarának. (18. kép)

Danne művei jobbára efemer jellegűek, castrum dolorisok, diadalkapuk, színházi és ünnepi dekorációk voltak Bécsben különféle nagy alkalmakkor, így például VI. Károly halálakor vagy Mária Teré-

17. Johann Samuel Hötendorff – Adam és Joseph Schmutzer: *Falconieri Szent Julianna*. Rézmetszet, 1737. Stift Göttweig, Graphische Sammlung

18. Franz Anton Danne és pesti (?) mesterek: Fájdalmas Anya-oltár, 1744, 1747, 1782.
A pesti szervita templom mellékoltára

zia és Lotharingiai Ferenc házasságkötésekor. Műveihez készült rajzok, az azokról kiadott metszetek a bolognai származású Galli Bibiena-körhöz kötik, elsősorban éppen a bécsi szervita templom egyik mellékoltár-építménye alapján. A ma is álló Szent Antal-mellékoltárról (1729) egykorú rézmetszet készült (Salomon Kleiner, 1736), Danne és Deller asztalos kifizetésének adatai is fennmaradtak (250 fl, 465 fl), a Galli Bibiena családi vázlatkönyvben azonosított, az oltárhoz társítható részletrajzokat ugyanakkor Giuseppe Galli Bibienának tulajdonítja a bécsi kutatás.⁴¹ A pestihez hasonló árfekvésben tervezhette Danne a kremsi Szent Vitus-plébánia-templomban látható Mária-oltárt 1755-ben, amelyet Und/Stein kapucinus kolostorából helyeztek ide annak feloszlatása után (1796-ban).⁴² Ma is megcsodálható, virtuóz alkotása a zwettli ciszterci apátsági templom csaknem életnagyságú, sokfigurás Szent Sír-kulisszája 1744-ből, a műfaj ritka fennmaradt emlékeinek egyike.⁴³

Franz Anton Danne „Architektur- und Hoftheatermaler” rajza érkezett tehát Bécsből 1740-ben Pestre, és döntötte el a szervita főoltár sorsát – hogy ti. a kivitelezők, az alkotó művészek is bécsiek legyenek. A nagyméretű festményt magában foglaló és kétoldalt hátrébb léptetett, rácsos díszű átjárókkal bővített építmény a magasba tör, vertikális formákkal tölti be a teret. A Fájdalmas Anya-mellékoltár arányai mások: főpárkánya hangsúlyosan lezár, a kegyszoborként tisztelt *Pietà* – nyilván elődje is – kisebb, mint az őt körülvevő, az oszlopoknál álló expresszív figurák. Oromzatában egy lant alakú Szent Márton-kép kapott helyet, utalva az oltáralapító személyére – e fölött engedi be a fényt a hatalmas templomablak. A bécsi oltárterv és a szemközti Szent Peregrin-oltár architektúrája kétségtelenül hatott egymásra, és a vácrátóti plébániatemplom 1745-ben emelt főoltárán hamar követőre leltek. Deller asztalos és a szobrász Thenny közreműködése a szervita templom Fájdalmas Anya-oltárán nem dokumentált, utóbbi szerzőségét a négy szobor – Veronika, Evangélista Szent János, Mária Magdolna és Keresztelő Szent János – és a főoltárszobrok stílusának különbözősége miatt cáfolja is Granasztóiné Györffy Katalin, aki eddig egyedülként foglalkozott ezekkel az oltárokkal.⁴⁴ Ám minthogy a mesterek huzamosabb ideig tartózkodtak Pesten, további műveikkel is számolhatunk, típusaik, stílusuk pedig tovább élhetett az itt alkalmazott segédek kezén.

A mellékoltárok befestésére és aranyozására („Fassung”, „incrustatio”) csak évekkel később került sor, így például a Fájdalmas Anya-oltárt 1747-ben vették újból munkába.⁴⁵ Maga a főoltár és a feltehetőleg valamivel korábbi szószék is festet-

lenül állt 1748-ig. Ekkor a bécsi Gottfried Strasser (kimutatható 1726 és 1755 között) polgári festő és aranyozó érkezett embereivel, és húsz héten át dolgozott a főoltáron Csáky Miklós (1698–1757) kalocsai érsek és Batthyány Imre gróf (1707–1774) összesen több mint nyolcszáz forintjáért. Ő került itt a legtöbbször – 820 fl + 120 fl koszt, kvártély és összesen 153 kancsó bor 6 személyre –, jóllehet „alkalmazott” művésznek tekinthető.⁴⁶ „Johann Gottfried Gallus Stroß, angehender bürgerlicher Maler von Weißenkirchen aus Ober-Steiermark” első ismert adata házasságkötéséé a bécsi Stephansdomban 1726. augusztus 25-én; számos gyermeke halálakor mint „bürgerl. Maler in der Leopoldstadt” szerepel az anyakönyvekben. 1749-ben már özvegy, újrَاهázasodik Bécsben. Munkáit nem ismerjük, adatból is csak egyet: a burgenlandi Loretto szervita temploma előtt 1755. július 5-én felállított ideiglenes jubileumi diadalívet festette (ki/be).⁴⁷ Amennyiben a többször átdolgozott főoltár még az eredeti (és gyakori) barokk színösszeállítást őrzi, a zöld, a fehér és a rózsaszín márvány imitációja és a sok arany derűs harmóniát kölcsönzött az együttesnek a jó megvilágítású szentélyben.

Talán ugyanez a brigád festette-aranyozta a szószéket is, amelynek 1748-as adata szintén a „Fassung”-ra vonatkozik – felállításáról viszont nincs dokumentum. Az aranyozásra Kálló Ferenc (1690 k.–1754) váci órkanonok adományozott.⁴⁸ Hagymányosan a szószéket is Joseph Deller asztalos és Johann Thenny szobrász munkájának tartják, amit egyelőre sem kizárni, sem megerősíteni nem tudunk. Thenny szállította 1735-ben az invaliduspalota templomának főoltár- és szószékszobrait, 1736-ra pedig a homlokzati középoromattika kőszobrait. E megbízások szerződéseit – amelyek értelmében a szobrász maga is hosszan időzött Pesten – a bécsi Kriegsarchivból közölte Schoen Arnold. A templomberendezés nem maradt ránk, vizuális dokumentuma, Salomon Kleiner rézmetszete 1739-ből, amelyen a cibóriumoltár alatt álló szobrok (Szent Flórián, Szent György, Szent Sebestyén és Szent Mauritius) közül kettő látszik, Anton Erhard Martinelli „Hofbaumeister” (1686–1747) terve alapján készült. A bécsi Augustinerkirche Pálffy-kápolnájának 1732-ben megújított Szent Kereszt-oltára szintén csak metszetábrázolásról ismert. Mária- és Evangélista Szent János-szobrai és a síró angyalpár „Deny” nevű mesterének 305 fl-ot fizettek – őt Ingeborg Schemper-Sparholz azonosította Thennnyvel. Fennmaradt szobrot – egy színesre festett *Pietà*-t a bécsi neulerchenfeldi plébániatemplom főoltáráról 1733-ból – továbbra is csupán egyetlen tart számon Thennytől az osztrák művészettörténet, így gyakor-

latilag csak a szervita főoltár figurális szobordíszre nyújthat analógiát további attribúciókhoz.⁴⁹ Ám a szószék szobrászata a főoltárétól nem idegen: kisebb léptékben ismétlődik a rendszer. A szószékkosáron ülő négy evangélista megnyúlt arca, szögletes drapériái az amott álló férfiszentekére emlékeztetnek, míg a füzérdíszes hangvető két allegorikus nőalakja feltűnően kecses, csaknem profán; a kőtáblákat körülvevő dicsfény apró angyalai pedig a főoltár hatalmas sugárkoszorújába bújtatott gyermekeket utánozzák.

Míg fivérét, Gregor Thennyt (1695–1757) a szintén Tirolból elszármazott Matthias Bernard Braun (1684–1738) jelentős cseh- és morvaországi életművel rendelkező tanítványaként tartja számon a szakirodalom, Johann 1721-ben „13 évi vándorlás után” nem nyert felvételt a brünni városi szobrászok közé.⁵⁰ 1724. november 21-én Bécsben nősül a Stephansdomban (először), esküvői tanúi között két udvari szobrász is szerepel: Johann Franz Caspar „kais. Hofbildhauer” (1661 k.–1738) és a velencei származású Peter Coradea (Pietro Silvestro de Caradea, 1669 k.–1748) – mester-tanítványi vagy munkakapcsolatuk nem ismert, de valószínű.⁵¹ Pestre talán Johann Christoph Mader (1697–1761), az invalidus-palota ma már csak fényképről ismert oromzati kőszobrainak mestere delegálta Thennyt, átengedve neki a homlokzati szobrok egy kisebbik részét és teljességgel a templom faszobrászi munkáit.⁵² Thenny stílusát, statikus beállítású, de mozgalmasság drapériákkal élénkített, kissé zömök arányú figuráit Maderénál jobb minőségűnek, és mind a Donner-körtől, mind az akadémiától független jelenségnek értékelte Aggházy Mária. A bécsi kutatás legutóbb Matthias Steinl (1644 k.–1727), a császári udvar egyik vezető összművésze körébe utalta Thennyt, akinek teljes – jobbára „kivitelezői” – életműve még feltárára vár.⁵³

A pesti invalidus-kápolnánál még nem Deller volt az asztalos, hanem Wenzel Matiegowsky (Matiofsky, kimutatható Bécsben 1728 és 1756 között); az Anton Erhard Martinelli tervezte berendezést a szintén bécsi Joseph Oblasser (1707–1746) festette és aranyozta.⁵⁴ Dellernek ismerjük még a bécsi szervita templomban álló, már említett Szent Antal-oltárát 1729-ből, a zwetli ciszterci apátsági templom főoltárának (első, elveszett) modelljéért fizettek neki és Christoph Mader szobrásznak 1730-ban, a lorettói szervitáknál pedig a (ma is álló) Szent Tádé-oltár elkészítésére szerződött 1744-ben mint fővállalkozó, Anton Fengler szobrászt alkalmazva.⁵⁵

A pesti szervita főoltár és a szószék festésének-aranypozásának évében, 1748-ban állította Batthyány

Imre gróf neje, Anna Maria Saurau (1720–1764) a szentély *Gonzaga Szent Alajos*-oltárát, (19. kép) Paur „János György” építőmester pedig ennek párját egy régebbi *Segítő Mária*-kegykép köré.⁵⁶ (20. kép) A szerviták jó kapcsolatot ápoltak a budai jezsuitákkal, a két Szent Anna-templom osztozott a kultuszban. A Gonzaga-oltárt Joseph Röck vízivárosi jezsuita házfőnök szentelte fel, később utóda, Adam Kögl vezette be itt a Gonzaga Alajos-(napi) ünnepségeket.⁵⁷ A szemközti „Mariahilf” képtípusa a passai Lucas Cranach-féle kegyképet követi, része a szerviták Mária-tiszteletének, ami különös aktualitást nyert pestisjárvány idején.⁵⁸ Mindkét oszlopos-oromzatos oltár színesen műmárványozott, és virtuóz, dekoratív eleme a virágmintás, térbeli függöny. A Segítő Mária-oltárnál a rendkívül színvonalas, színes kő-, stukkó- és famunkával kapcsolatosan Antonio Orsatti („Osotti”) stukkátor és Carolus Stroß (Straßner) festő nevét jegyezték fel a naplók. Előbbi a bissonei származású, Bécsben működött és a pesti invalidus-házon is dolgozó Antonio Gaetano Bussi (1692 k.–1739) távoli rokona és talán műhelytársa volt. 1751-ben Sümegen dolgozott a püspöki palotában, 1755-től pesti polgár.⁵⁹ Straßnerről, aki Kronovetter József festő özvegyét vette feleségül 1744-ben Pesten, és ezzel háztulajdonos lett, csak családi adatok maradtak fenn, művei nem azonosíthatók.⁶⁰ A szentélybeli két oltáron még évekig dolgoztak: 1751-ben aranyozták a Szent Alajos-kép keretét, és csak két év múlva került fel a Segítő Mária-oltárra a két aranyozott angyalszobor. 1752 szeptemberében ez utóbbi oltár állíttatója, Paur kőműves meghalt – a szentély alatti kriptába temették –, özvegye finanszírozta tovább a munkálatokat.⁶¹

Gonzaga Alajos (1568–1591), a nagyhatalmú nemesi család elsőszülött fia a szerviták firenzei templomában tett fogadalmat az erényes életre, és 1585-ben Rómában lépett a Jézus Társaságba. Ennél fogva mindkét rend magáénak tudhatta az ájtatos ifjú tiszteletét; 1605-ben boldoggá, 1726. december 31-én pedig szentté avatták.⁶² A *Gonzaga Alajos megdicsőülését* ábrázoló, kissé sematikus, ám – elsősorban a gyermek-angyalok érzékeny megfestésének köszönhetően – minőségi festmény mesterét ismét Bécsben, Michelangelo Unterberger körében kell keresnünk. A kép legközelebbi rokona történetesen Budára készült, budavári Nagyboldogasszony-templom Szent Donát-oltára számára a jezsuiták idejében, 1755-ben.⁶³ Ott a szentet hordozó felhő alatti széles sáv vedutának, méghozzá Buda (vilámfényes) látképének ad helyet, míg a Szent Alajos-képen egyneműen sötét – üresnek tetszik – ez a részlet. A szerviták e képével ad absurdum még Franz Anton Danne csak grafikáról ismert figurá-

19. Bécsi festő – Antonio Orsatti – Karl Straßner:
Szent Alajos-oltár, 1748.
A pesti szervita templom mellékoltára a szentélyben

20. 17. századi szentképfestő – Antonio Orsatti – Karl Straßner:
Segítő Mária-oltár, 1748–1753.
A pesti szervita templom mellékoltára a szentélyben

lis művészete is kapcsolatba hozható: egy sokalakos kompozíció Szent Mauritius mártíromságával, egy Szent Lipót-metszet Bécs látképével, Ausztria allegóriájával, továbbá Szent Orsolya megdicsőülése Köln városa felett.⁶⁴

1748. június 23-án, a Pünkösöd utáni harmadik vasárnapon Csáky Miklós kalocsai érsek, esztergomi prímás felszentelte a templomot négy oltárral együtt, majd szeptemberben további négy oltárt.⁶⁵

1752-ben a pesti Straßner fest és aranyoz a torony alatt – orgonakarzaton – 120 fl-ért,⁶⁶ 1755-ben a bécsi Raymund Zehetner (fal?)képeket fest a felső folyosóra a szervita rend történetéről („originem, vocationem, propagationem, confirmationem nostri S. Ordinis”).⁶⁷ Zehetner egy kiterjedt bécsi művészcsalád tagja, 1726-ban született, 1753-ban házasodott. Pályafutásával kapcsolatos egyetlen adat róla akadémiai beiratkozásáé Alexius nevű öccsével együtt 1741-ben. Rokonsága az Eszterházán is megfordult Martin Zehetner festővel vagy a hasonló nevű budai

ágyú- és harangöntőkkel nem ismert.⁶⁸ Rendi témájú pesti művei nincsenek meg, de fogalmat alkothatunk róluk nyilvánvaló és igényes mintájuk, a bécsi szervita kolostor kerengőjében ma is látható sorozat alapján. A tizenkilenc, ellipszis alakú, díszes stukkókeretbe foglalt, kisfigurás olajfestmény – Michael Christoph és Johann Bernhard Grabenberger művei 1676-ból – a rend történetének és Szent Peregrius életének jeleneteit beszéli el, bőven ellátva feliratokkal.⁶⁹

1755-ben Szent Tekla oltárára szerződnek pesti mesterekkel: Bochert asztalossal, Hebenstreit szobrászsal és Straßner festővel 1755. május végi határidővel. A munka Joseph Hebenstreit (1719–1783) hibájából rendkívül elhúzódott. Eleve júniusban fogtak csak hozzá a felállításához, amikor is a szobrász néhány felhőn és faragott dicsfényen kívül még mást nem produkált; a szeptemberre leszállított alsó angyalpár sem illett az oltárra. A késedelemért 30 fl kötbért is fizetniük kellett, míg végül – 1756. márciusban – Joseph Tallert (kimutatható 1747 és

1774 között, 1781-ben már nem él) hívják segítségül „a súlyosan csalódott” szerzetesek a két alsó angyal elhelyezésére.⁷⁰ Az utóbbi szobrász szerződéssel igazolt művei Alsónémedi templomában láthatók az 1747 és 1752 közötti évekből. Az alsónémedi Szent Kereszt-főoltár drámai szobrainak kvalitása a pesti belvárosi Kálvária-oltár mesterkérdésének összefüggésében irányította Tallerra a figyelmet,⁷¹ most pedig elgondoltató kapcsolata vagy éppen rivalizálása az utóbb nagyobb hírnevet szerzett Hebenstreittel. Az 1751-ből való, átmenetileg a Benizi Szent Fülöp-oltárra állított Tekla-kép⁷² már nincs meg, „Ara B. Virginis et S. Theclae” 1784-ben egy *Hétfájdalmú Mária*-szobrot kapott.⁷³ Az oltár hiányosan bár (egy aranyozott alsó angyal a legrégibb archív fotón még látszik, a két felső meglehetősen szerény), de ma is a helyén áll „à regione Cathedrae”, a szószék pendant-jaként.⁷⁴ (21. kép)

Gróf Zichy Ferenc győri püspök először 1750-ben tett ígéretet 800 fl-os adományra a Benizi Szent Fülöp-oltár megújítása céljából. Az oltár a Tizennégy Segítőszent oltárával szemben, annak megfelelő architektúrával és két régebbi képpel már eddig is létezett,⁷⁵ 1760-ban újból munkába vették.⁷⁶ Feltehetően ekkor állították két-két álló szent kitűnő szobrai mindkét oltárra (itt: Szent Aja és Szent Katalin, ott: Evangélista Szent János és Szent Borbála fehérre festett szobrai), 1761 telén pedig a szerviták elhozzák Bécsből a Troger-tanítvány Franz Xaver Strattmann (1719–1793) remek *Szent Fülöp*-oltárképét, ami 500 fl-ba került.⁷⁷ (22. kép)

A bécsi születésű Strattmann 1731-ben építészetre iratkozott be a császári képzőművészeti akadémián. 1736-ban első díjat nyert az éves rajzversenyen („Zeichnung nach dem Modell”), két év múlva viszont nem ért el sikert a festészeti pályázaton; Hágár elűzetését ábrázoló képével ekkor Michelangelo Unterberger nyerte el az akadémiai nagydíjat. Hötendorffhoz hasonlóan 1741-ben ő is jelentkezett a művészek fegyveres szabadcsapatába. Strattmann és Joseph Hauzinger kivitelezte a bécsi Mariahilf-templom hajójának freskóját 1759–60-ban, amikor az idős Troger már csak a szentély kifestését vállalta, és ő lett a gyámja Troger második házasságából való gyermekeinek a mester halála után.⁷⁸ Hiteles műveiből többet Magyarországról ismerünk: ezek későiek, a Mojzer Miklós által Letenyén felfedezett, 1792-ben szignált *Szentháromság*-főoltárkép,⁷⁹ a Ján Papco által Besztercebányáról publikált, szintén jelzett *Gonzaga Alajos* 1781-ből⁸⁰ és a pesti, adattal igazolt mellékoltárkép a trogeri formák hűséges közvetítőjének mutatják egészen a századvégig. Strattmann nem volt olcsó, műve viszont kvalitásos, szenvedélyes, és ekkor még idő-

21. Bochler asztalos – Joseph Hebenstreit – Joseph Tallér: Fájdalmas Anya (Szent Tekla)-oltár, 1755, 1784 a Megváltás allegóriáját ábrázoló festménnyel (18. század első fele). A pesti szervita templom diadalívénél

szerű is késő barokk dekoruma. Súlyos függőnnyel határolt szentélyben, monumentális kőoltár előtt imádkozik a szerviták ötödik generális rendfőnöke, ezúttal kezében a feszület, az égen – Hötendorff kolostori Benizi Szent Fülöp-képéhez hasonlóan – látomása, a felhőn megjelenő Szűz Mária. Attribútuma a jobbra egy asztalon látható pápai tiara – pápának sem engedte jelölni magát IV. Kelemen halála után –, pásztorbot és püspöksüveg, az előtér gyermek-angyalainak egyike réztálon hoz három kis kenyeret. Utóbbiak az „arezzói csodá”-ra utalnak: az 1267-es éhínség idején a szerviták generálisuk buzdítására a templomukban lévő „Santa Maria della Providenza”-kegyképhez imádkoztak, mire a kapu előtt két kosár cipó jelent meg. „Szent Fülöp kenyeré”-t későbbi szokás szerint a szent ünnepének előestéjén a híveknek osztották a szerzetesek.⁸¹ Az oltár oromképe a Szentháromságot ábrázolja, egy szintén bécsi, Pault Trogertől és Michelangelo Unterbergertől is ismerős formulában. A feljegyzések már 1745/46-ból említenek Szentháromság-képet az (előző) Benizi Szent Fülöp-oltáron;

22. Franz Xaver Strattmann – Joseph Hebenstreit (?): Benizi Szent Fülöp-képe, Szent Aja és Szent Katalin szobra, 1760–1761. A pesti szervita templom mellékoltára

annak eldöntése, hogy esetleg mégis Strattmanntól érkezett 1761-ben, vagy a trogeri „egyenstílus” egy korai terméke, közelebbi vizsgálatot igényel.⁸²

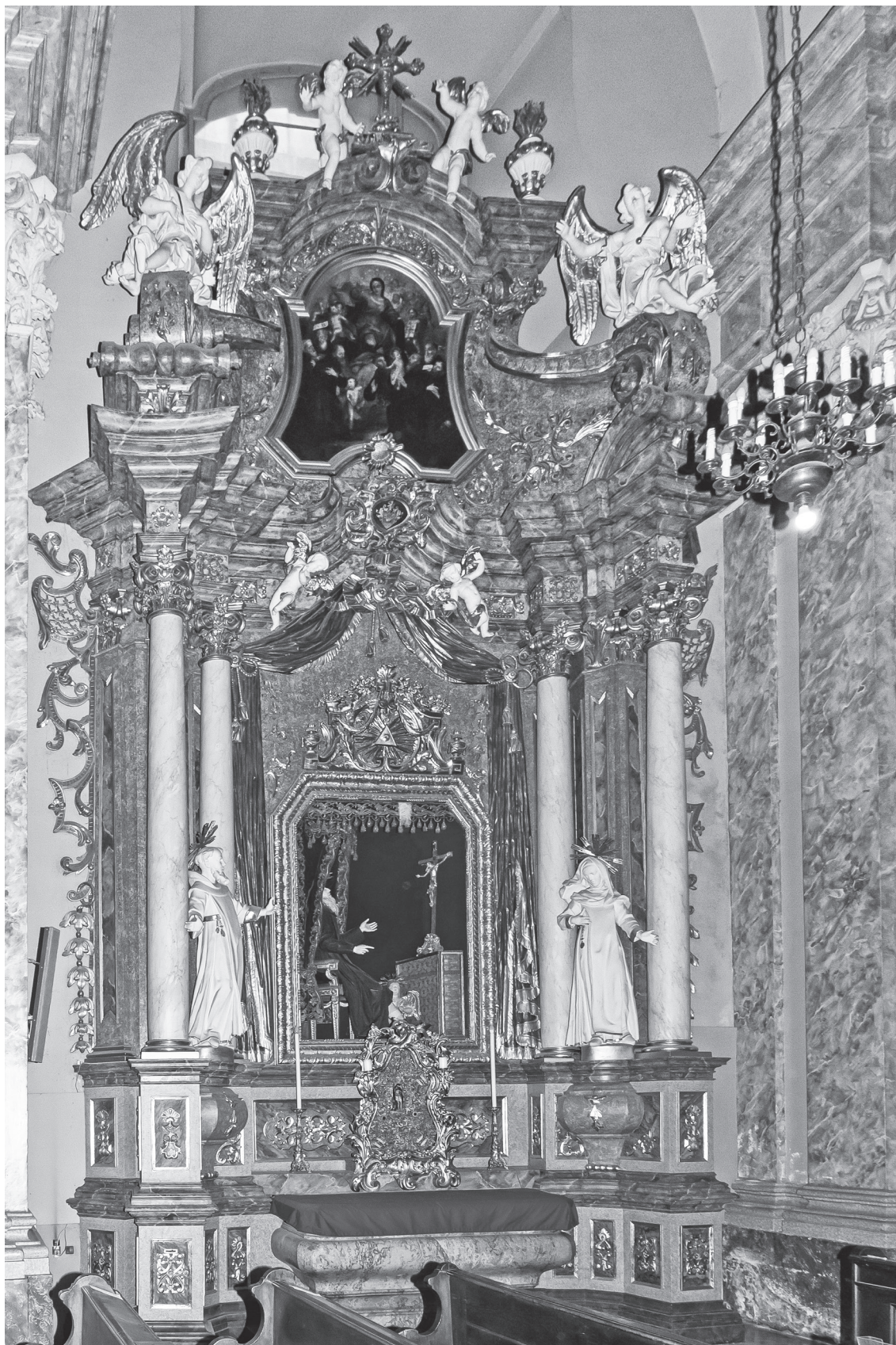
Granasztóiné Györffy Katalin a Taller kapcsán már megidézett tanulmányában elsőként foglalkozott a két oltár szobraival: összevetésük a belvárosi templom (festetlen) Kálvária-oltára mellékalakjainak típusaival, a pálos templom főoltárának kitűnő nőalakjaival és Hebenstreit „József” egyéb módon elfogadott műveivel ismét a termékeny pesti szobrász szerzőségét szuggérálja.⁸³ Miután Hebenstreit neve korábban már megjelent a szervita forrásokban, bár nem éppen sikertörténetben, ez a szál nem kizárt. Az alsó-ausztriai Ybbsből való szobrász a pesti pálosoknál bukkan fel (név nélkül) 1745-ben, 1746-ban Pesten nősül, 1747-ben polgárjogot kap.⁸⁴ Stíluskritikai úton meghatározott művei alapján hamarosan a legjelentősebb pesti mester lett; írott forrással hitelesített szobrai Gyöngyösön, Egerben, Besztercebányán, Szécsényben, Esztergomban, Vácrátóton későbbiek.⁸⁵ Dolgozott fában, stukkóban, homlokzati kőszobrai is ismertek – újabban az eddig feltételezett műhelytársa, a kismartoni származású Conti Lipót Antal köré felépített kvalitásos késő barokk életművet is Hebenstreitnek tulajdonítja a szakirodalom, miután előbbi a forrásokban (a szervitáknál is) egyértelműen kőfaragóként szerepel.⁸⁶ Hebenstreit férfiguráit, -karaktereit, főként a karcsú szerzeteseket már jól ismeri a kutatás. A kecsesen megnyújtott, rövid felsőtestű, „gótikus” S-vonalba hajló nőalakok arányai, beállítása, idealizált arca, derekuk körül öblösen redőzött, lábukon finom, vízszintes ráncokat vető drapériájuk dekoratív elrendezése rokokó sajátosság. E típusok és stílus származtatása, a pesti pálos templom szobrainak, ahogyan Hebenstreit művészetének előtörténete még mindig hiányos – nem könnyű, de megkerülhetetlen feladat.

A régi templomnak már volt orgonája, amit feltehetően az újbán is használtak. Az orgonakarzat faragott korlátja 1749-ben, gróf Batthyány Imre költségén készült, 1752-ben aranyozták.⁸⁷ 1782-ben javították az 1771-ben épített (második) orgonát, majd két év múlva a bécsi Stephan Helmmel (Helmich) újat csináltattak. E munka gyakorlatilag egy évig tartott: 1784 márciusában rendelték meg (előleggel), ő maga szeptember 5-én érkezett meg hajón az orgona részeivel és egy asztalossegéddel, akit 24-én egy második segéd követett. 1785. február 27-én, vasárnap szentelték fel az új orgonát, az „organifex” március 4-én indult vissza Bécsbe hat hónap itt-tartózkodás után. Honoráriumá 1200 fl volt, útiköltséggel együtt 1285 fl 37 x – az orgona árához a Helytartótanács is hozzájárult.⁸⁸

Ebben az évkörben került sor a két középső, szobros oltár renoválására: 1782-ben mindkettőt, a *Fájdalmas Anya* és *Szent Peregrinus* oltárát letisztították, újraaranyozták, majd utóbbi eredetileg viaszból készült szobrát 1784-ben fából kifaragtatták.⁸⁹

Ez a két oltár tette a szervita templomot – ahogyan a rend többi templomát – kultuszhelyé, zarándoklatok célpontjává. Mint a Hétfájdalmú Mária-tisztelet része, Pietà-szobor a rendtartomány valamennyi templomában megtalálható; Egerben sokáig a főoltáron állt, és körmeneti változatát is elkészítették.⁹⁰ A bécsi templom Pietája középkori eredetű, köréje Antonio Beduzzi tervei szerint emeltek 1723-ban barokk oltárt. A pesti Fájdalmas Anya-szobor 1736/37-ben készült (majd bekerült a Danne tervezte, 1744-ben emelt oltárba), de minden bizonnyal volt régebbi előzménye. Jelenlegi, erősen átfestett állapotában csak annyi biztos, hogy kompozíciója archaizál, és nem feltételezi okvetlenül a példaadó bécsi barokk Pietà-szobrok, Peter Strudel, Matthias Steinl/Pietro Baratta, Lorenzo Mattielli műveinek ismeretét.⁹¹

Szent Peregrinus szobra ellenben egész környezetével együtt a bécsi szervita templom kultikus tárgyát másolja. (23. kép) Ott a szentté avatást követő évben, 1727-ben már elkészült a lábfájós szent és az őt ápoló angyal színes, felöltöztetett viaszszobra, amelyet hamarosan csodatévőként tiszteltek, és oltára, ereklyéje, valamint a fogadalmi tárgyak (ezüst offerek) számára külön kápolnát alakítottak ki a templom északi oldalán. A kápolnát Melchior Hefe (1716–1794) 1766-ra kétszakaszossá bővítette, a kupolákba a tiroli Josef Adam Mölck (1714–1794) festette meg Peregrinus legendáját és apoteózisát. A feszülethez imádkozó szent szerzetes előképszerű jelenetét magában foglaló szekrény időközben ezüstkeretezést kapott. A benne kialakított szobabelső – cella – bővelkedik textilből, fémből, gyöngyből, művirágból, hajból készített „valódi” részletekben. Ezt a műalkotást a későbbiekben saját mására cserélték, fából faragott, ám szintén élethűre festett figurákkal, változatlanul panoptikumszerű környezetben. Bécsben a csere dátumát nem tartják számon, viszont a régi együttest is megőrizték a kolostorban.⁹² A pesti oltár 1784-ben feljegyzett átalakítása nem lehetett független II. József egyházi reformrendeleteitől,⁹³ de mai alakjában és anyagával is a bécsi eredetét utánozza – bíborszínű bársonybaldachinos trónuson ül a fohászkodó szent fekete habitusban, előrenyújtott lábbal, az előtte kuporgó angyal fászlizza, vele szemben oltár, a falon feszület –, jobban, mint például a fraknoi szervita templom faragott-festett változata. Az üvegezett oltárszekrény mindazonáltal belesimul az elegáns, kétészlepos, magas oromzatú barokk architektúrá-

23. Pesti (?) mesterek: Szent Peregrinus szobra a hét rendalapítót ábrázoló oromképpel, 1735, 1746, 1784.
A pesti szervita templom mellékoltára

24. A Belvárosi Szent Anna Plébániatemplom (volt szervita rendi templom) belső képe a Szent Peregrinus-oltárral (1735, 1784), a szószékkel és a főoltárral

ba, amelynek felső részébe a rendalapítók lant alakú, korábbi képét illesztették.⁹⁴

A pesti szervita épületegyüttest 1871 és 1874 között jelentősen átépítették; a Budapest 1944–45-ös ostromakor bombatalálatot kapott kolostort 1970-re lebontották. A rendet Magyarországon 1950-ben megszüntették, a pesti ház archívuma ez után került Budapest Főváros Levéltárába. A belvárosi Szent Anna-plébániatemplom lényegében megőrizte a szerviták barokk berendezését, bécsi és pesti mesterek egymással vetélkedő, színvonalas munkáját. (24. kép) E tanulmány nem templommonográfia, célja a primer források felkutatása és kiaknázása volt annak ellenére, hogy azok fogynak, és latin/német tudásunk is lényegesen csekélyebb, mint elődeinké volt. Mindazonáltal a művészettörténet időközben elért eredményei, a publikált esettanulmányok akár analógiás úton is segítenek az értelmezésben, a művészi feladatkörök szétválasztásában és a műalkotások „technikai történetének”⁹⁵ jobb megismerésében; a további kutatásokhoz pedig most már példatárval szolgálhatnak a pesti szervita források és művek.

A kompetenciák elhatárolása, illetve egymásra épülésük mikéntje azonban még mindig nem egy-

értelmű. A „tervek, mesterek és a mű”⁹⁶ program-adjának itt egyértelműen a szervita rend előjáróit, a mindenkori pesti házfőnököt – elsősorban Adalbert Maria Krauschert, az 1738-ban konvent rangjára emelt kolostor első priorját – és jóváhagyás szintjén a bécsit kell tekintenünk. Utána következnek az oltártervet szállító művész, esetünkben bécsi udvari színházi építész és festő, akinek két dokumentált műve mintául szolgálhatott a templom többi oltára számára. Franz Anton Danne egyéb, fennmaradt tervein a szobrokat is megrajzolta, az itt elkészült szobrok mégis önálló művészegyéniségekre vallanak, legyenek azok Bécsből jött vagy helyi mesterek. Az olajképek festőinek kezét csak a méret és a titulus, legfeljebb a szűkebb témaválasztás köthette meg – a „távmunkát” végzők nyilván nagyobb szabadságot élveztek. A szobrász Thennyt az invalidus-palota Martinelli vezette, az udvar által delegált stábjából örökölték a szerviták, Dannét és Dellert talán a bécsi anyakolostor irányította Pestre. A festő Hötendorff megbízásának körülményeihez nincsen támpontunk, Gottfried Strasser bécsi festő-aranyozónak viszont tudunk szervita rendi kapcsolatairól. Míg a polgári oltáralapítók, adományozók pénzén nyilván a szerzetesek szerezték be a műtárgyat vagy ajánlották a mestert, a főúri me-

cénás maga választott; legalábbis a Batthyány grófi család esetében ezt feltételezhetjük.

Az alkotók közül elsősorban a bécsieket tudtuk azonosítani, több jelentős, egyházi tárgyú és funkciójú festménnyel egészítve ki Johann Samuel Hötendorff életművét, két oltárral pedig Franz Anton Danne tervezői oeuvre-jét. A pesti mesterek szereposztása – még ha rendelkezünk is nevekkkel – egyelőre kétséges: Gundrich esetleges alkalmazása az elsőként elkészült oltárokon hasonlítható művek híján nem bizonyítható, pedig történtek jelentős kifizetések szobrászmunkákra ebben az évkörben. Hebenstreit és Taller műveit felismerjük, vagy legalábbis van min gondolkodni, de a szóba jöhető pesti festők megnevezése, köztük az itt „Faßmaler”-ként jegyzett Carolus Straßner, esetleg városi jogelődje, a szintén megfoghatatlan Kronovetter József társítása a szerényebb – oromzati – olajképekhez még mindig nem végezhető el. Végezetül meg kell emlékeznünk a pesti szerviták társadalmi-kulturá-

lis katalizátor-szerepéről: nemcsak számos jelentős főpapot és főurat láttak vendégül rendszeresen, emelték ugyanőket, de saját polgári „szolgáltatóikat” is – az építőmestertől kezdve a rézművesen át a sebészorvosig és a patikusig – adományozóból mecénássá, hanem nemegyszer közvetítőként szolgáltak művészeti ügyekben. Elsősorban természetesen saját rendjük egri kolostora számára, de az egri püspökök is gyakran megfordultak a pesti rendházban, ahová Eszterházy Károly külföldi küldeményeket, könyveket, műalkotásokat is kéretett. Franz Anton Maulbertsch késői műveinek vázlatait rendre a bécsi delizsánsszal küldte meg elbírálásra magyar megrendelőinek; 1783-ban a pesti szervita perjelnek címezve adja fel a pápai plébániatemplom freskóihoz készült „skicceket” – feltekerve –, hogy azok azután eljussanak Egerbe.⁹⁷ Még 1752-ben pedig egy Batthyány Imre által Bécsben megrendelt főoltárkép átvételére és szállítására vállalkozott a házfőnök a gróf Fejér megyei, polgárdi birtokára.⁹⁸

JEGYZETEK

1 Mindkettő olaj, vászon, 156×207 cm (ovális). Magyar Nemzeti Galéria, ltsz. 82.4 M és 82.3 M. Restaurálta 1982–1984-ben Szutor Katalin és Zsámboky Orsolya. *Anna Jávor*: Gemälde Tiroler Maler, Johann Georg Dominikus Grasmair und Bartolomeo Poli in Ungarn. Acta Historiae Artium 34. 1989, 191–197: 191–194; *Garas Klára*: 18. századi osztrák mesterek művei Magyarországon. In: Művészettörténeti tanulmányok Mojzer Miklós hatvanadik születésnapjára (Annales de la Galerie Nationale Hongroise. A Magyar Nemzeti Galéria Évkönyve) 1991, 193–198: 193–194; vö. *Guzsik Tamás*: A budapesti szervita templom és kolostor építéstörténete. Művészettörténeti Értesítő XXI. 1973, 1–21 (a továbbiakban *Guzsik* 1973): 15 (a sekrestyében, Kracker műveként, 1740?). Ezúton mondok köszönetet főtisztelendő Dr. Philipp Ernst Gudenus akkori templomigazgatónak, hogy 2012-ben konzultációra hívott a pesti Szent Anna-templomba, munkámat mindenben segítette, fényképekhez juttatott, Dr. Estanislao Mazzuchelli jelenlegi templomigazgatónak pedig az új fotózás engedélyezéséért. Köszönöm Granasztóiné Györfy Katalinnak, hogy a szemlén részt vett, és véleményét, kutatási eredményeit velem megosztotta. A tanulmány latin forrásszövegeit Mikó Árpád vetette össze az eredetivel – fáradságát külön megköszönöm.

2 *Anna Petrová-Pleskotová*: Maliarstvo 18. storočia na Slovensku. Bratislava 1983, 64; vö. *Barbara Balážová*: Az alsó-magyarországi bányavárosok művészetéhez: Joseph Andreas Wenzl von Sternbach mecénatúrája. Művészettörténeti Értesítő 55. 2006, 125–144: 127–132; *Uő*: Zabudnutý mecén barokového umenia stredoslovenských banských miest Jozef Andrej Wenzl barón von Sternbach. Ars 39. 2006/2, 143–184.

3 Az egri szervita templom Voit Pál szerk.: Heves megye műemlékei II. Budapest 1972, 478. oldalán közölt történetének (hogy ti. az első szerviták Tirolból jöttek, kegyszob-

rukat Thenny készítette 1734-ben, az oltár pedig Deller munkája) a forrása mindmáig ismeretlen. Itt köszönöm meg Urbán Mártának, az Egri Főegyházmegyei Levéltár levéltárosának szíves eligazítását. *Johann Kronbichler*: Johann Georg Grasmair 1691–1751. Barockmaler in Tirol. (Katalogmonographie, Diözesanmuseum,) Brixen 2010, 121, Kat. B 74, 75. Vö. *Christian Eder*: Der Barockmaler Johann Samuel Hötendorff (1694–1742). Barockberichte 63. 2015, 45–60 (a továbbiakban *Eder* 2015).

4 *Schoen Arnold*: A pesti központi városháza. Budapest 1930 (a továbbiakban *Schoen* 1930), 133, vö. *Pigler Andor*: A pápai plébániatemplom és mennyezetképei. Budapest 1922, 41–42; *Szmrecsányi Miklós*: Eger művészetéről. Budapest 1937, 317; *Garas Klára*: Kracker János Lukács 1717–1779. Budapest 1941, 41, 43, 66; *Garas Klára*: Magyarországi festészet a XVIII. században. Budapest 1955, 162, 176; *Mojzer Miklós*: A Magyar Nemzeti Galéria késő reneszánsz és barokk kiállítása. Képek és szobrok. Budapest 1982, 56 (465. sz.).

5 *Guzsik* 1973, 9, 15.

6 *Guzsik* 1973; 1. újabban: *Csáki Tamás*: A szerviták templomának átalakítása és bérháza (Diescher József, 1871). In: Csáki Tamás – Hidvégi Violetta – Ritoók Pál szerk.: Neoreneszánsz építészet Budapesten. (Kiállítás-katalógus) Budapest Fővárosi Levéltár. Budapest 2008, 66–69 (15. kat. szám); *Uő*: A szerviták pesti épületegyüttesének újjáépítése, 1871–1874. In: Hidvégi Violetta – Maróty Katalin szerk.: Diescher József – Építészet és mesterség. Budapest Fővárosi Levéltár, Budapest 2016, 119–133.

7 A felhasznált források felsorolását a rövidítések feloldásával lásd a tanulmány végén. Nem feltehető az első *Diarium P. Emerici* ... (1689–1723), a *Liber Rerum Memorabilium* V. Conventus Pestiensis S. Ordinis Servorum B.M.V., anno 1766 inchoatus, továbbá

Ambrosius Mra [ti. Maria] Dangel: Historia Conventus... 1689–1900 és Urbarium Conventus (1933) című két kézirat, amelyeket Guzsik 1973 még használt. Az említett régi irodalom: Rupp Jakab: Buda – Pest és környékének helyrajzi története. Pest 1868, 253–254; Rómer Flóris: A régi Pest. Pest 1873, 98, 178–183; Némethy Lajos: A pesti főtemplom története. Budapest 1890, 290–298, illetve alapvető: Schoen 1930, 14 és passim, főként 133–134.

8 Néhány, a bécsi rendi levéltárban őrzött irat pontosítja a pesti megtelepedés kronológiáját: Wien, Servitenarchiv, Pfarre Roßau, Sectio Ilda A. Conv. Pestinensis. Fasc. I. De origine conventus 1686–1726:

N.1. Ludovicus Maria Mainkhor szervita provinciális beadványa a császárhoz: két budai házat kér a szerviták részére. Feljegyzés a külfeten: Rabata generálisnak átadva 1686. november 6-án. Vö. Guzsik 1973, 3 (Dangel Historia Conventus című i. m. nyomán, vö. 6. j.).

N.3. Cybo kardinális [Alderano Cybo-Malaspina, 1613–1700] levele Kollonich Lipót bíborosnak olaszul a szerviták érdekében, akik Budán kívánnak letelepedni. Róma, 1687. nov. 1. Másolat.

N.6. „...wegen der zwei Closter in Pesth und Erlau / den 30 Junii 1688” – a hivatkozott melléklet szerint Simeon Maria Winschger provinciális helyet (Orth) kér Pesten és Egerben kolostorépítés céljaira kerttel és szőlővel a „novorum Aquisten”-ből. Vö. Guzsik 1973, 3; közli egy másik példány reprodukcióját a 2. oldalon (2. kép).

N.7. Lipót császár adománylevele (Copia), 1688. július 28. Vö. Guzsik 1973, 3.: a „legfőbb parancs” (nem ez) 1688. november 13-án érkezett Budára: ez van bemásolva az Urbariumba, latinul közli Dangel Historia Conventus c. i. m. (6. j.); magyarul [Brichtha:] Emlék-lapok a budapesti szervita konvent 200 éves fennállásának örömnepére. Budapest 1889 (a továbbiakban Emlék-lapok 1889), 3–4. Idézi Schoen 1930, 14. az Urbarium és Emlék-lapok 1889 alapján.

9 A pesti ház korai történetét l.: Urbarium pp. 66, 87, 101; Emlék-lapok 1889, főként 3–33; Schoen 1930, 115–117; Wimmer M. Anzelm O.S.M.: Benizi Szent Fülöp és kora. Budapest 1943, 444–454; Guzsik 1973, főként 2–7. A bécsi szervita levéltár jobbára okmánymásolatokat őriz az invalidus-palota számára szükségessé vált telekcseréről: Fasc. I. N.18. Anno 1714. 18 Maii – Copia vidimata... vö. uo. Fasc. III. N.4. 1715. július 17., említi Schoen 1930, 16., illetve a pesti magisztrátusnak az építkezéssel kapcsolatos határozatairól: Fasc. III. De Reparatura conventus / et structura novae ecclesiae 1713–1734, továbbá Fasc. IV. Varia historica 1688–1801. N.3–9. – Új összefoglalások a szervita rendről, magyar vonatkozásokkal: Medgyesy S. Norbert: Szerviták, in: Kőszeghy Péter főszerk., Tamás Zsuzsanna szerk.: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. Középkor és kora újkor (a továbbiakban MAMÜL) XI. Budapest 2011, 172–176; Koltai András: Szervita rend. In: Szerzetesség a koraiújkori Magyarországon: Összehasonlító rendtörténeti blog, 2016.08.22, URL: <http://szerzetes.hypotheses.org/koldulorendek/szervita>. (2018. nov. 19.)

10 Wien, Servitenarchiv, Pfarre Roßau, Sectio Ilda A. Conv. Pestinensis. Fasc. IV. Varia historica 1688–1801.

N.1. Specificatio ...7 Xbris 688. Verzeichnüs / Waß nacher Erlau geschickt worden / dato 7 xbris 688 / No 1. Seithen Altar blath. / No 2. Groß Altar blath. / No 3. Imago S. Patris Philippi p(ro) Ecclesia, nel Residentia / No 4. Unum Portatile / No 5 [könyvek], No 6–34 [templomi felszerelés]

N. 2. Specification 1687 Pest. Libri missi Pestinum in 2da cista,

továbbá Fasc. I. N.12. Cathalogus Librorum... Conv. St Josephi [Bécs, a magyar kolostornak, 1689]; Specificatio Librorum ... Veteropragensi [dátum nélkül, 10 tétel]; 28 febr 689 Conv. Luccensi [könyvadománya a magyar rezidenciának, 23 tétel]; Loretto [listája dátum nélkül, 35 tétel]; R. P. Seraphicus Maria procurator provinciae [11 könyv] és (Maria) Langegg [listája 12 tétel dátum nélkül, széljegyzetekkel] tanúsága szerint a pesti szervita könyvtárát eleinte a rend különböző kolostorai látták el könyvekkel.

Ezúton köszönöm meg Dr. Johann Weißensteiner vezető levéltárosnak (Wien, Diözesanarchiv), hogy a szervita levéltár magyar vonatkozású fondjairól tájékoztatott, valamint Andreas Helfensdörfer úrnak (Wien, Pfarre Roßau) a kutatásban nyújtott szíves helyszíni segítségét.

11 1694–1699 között Szűz Mária- és Benizi Szent Fülöp-oltár készült, orgona és képek, l. Guzsik 1973, 6. Dangel Historia Conventus című i. m. alapján (l. 6. j.). Vö. „[1735–1736] Venerunt, primo ac Illustrissimo Domino Colonello Domino Comite Andreae Josepho Koháry etc. etc. Altare novum S. Peregrini Latiosi ...” *Rationes Generales* 1. p. 217. A régi főoltárt 1744-ben 50fl-ért megvásárolta a szódi plébánia. L. Dercsényi Dezső szerk.: Pest megye műemlékei. Budapest 1958, II., 159–161.

12 „[1736–1737] 1mo Imago Dolorissimae Matris ad latus epistolae majoris Altaris arte sculptoria elaborata ad normam crucifixi, ex parte Evangelii ejusdem altaris pendentis beneficentia Perillustris ac Generosi Domini Commissarii Bellici de Vohs. [Más forrás szerint Szentiványi gróf: Rupp i. m. 1868, 254; Guzsik 1973, 8. Uő uo. 9. Voss de Ehrenfels 1736-os adományát a kápolna Pietà-képével azonosítja.] 2do Cancelli Communicantium ante Presbyterium ex lapidibus sculpti. 3tio Scamna pro media Ecclesia ex lignis (...) 4to fuerunt depicta dua altaria S. Peregrini ac S. Joannis Nepomuceni.” *Rationes Generales* 1. p. 225. (A levéltári paginázást használok, végig. A közkeletű rövidítéseket nem mind oldottam fel, az írásképet kismértékben egységesítettem.)

„[1737–1738] Tabernaculum ad Altare Dolorosae Matris arte sculptoria elaboratum, et (...) inauratum (...) /Domino Kayser ante duos Annos donata.../” *Rationes Generales* 1. p. 233. A számadáskönyveket áprilistól áprilisig vezették, ezért szerepel mindig két évszám a hivatkozásban.

A Nepomuki Szent János-képet átfestve a szentély falán őrzik, míg magát az oltárt 1930-ban a hét rendalapító tiszteletére szentelték, és ekkor ilyen tárgyú oltárképét kapott (Hosszú Mihály művét). Vele szemben a Raphael Pez sebész által 1740-ben állíttatott Órangyal-oltár képét (oromképével együtt) szintén modern festményre cserélték (Friedlinger, 1943). Guzsik 1973, 15.

13 „1735 Lorenzo Grün (?) à conto Archulario 18 (fl) 12 (x) / 5 Augusti Statuario Francisco Carolo Gundrich iterato 12 (fl) / 12 Augusti Archulario à conto 18 (fl) / Eodem Statuario iterato 8 (fl) / 29 Augusti Statuario iterato à conto 10 (fl)

1735 September / 20 pro Lapidibus 825 quadratis ad pavementum Ecclesiae 100 à 18 fl 148 (fl) / Item pro Duo statuario 12 (fl)

Augustus 1735 / 2 Statuario pro 30 capitellis in solutiones integritatis 10 (fl)

November 1735 / pro 400 lapidibus quadratis 72 (fl) ... / für 2 steinerne weichbrun muschl 14 (fl)

Novembris [1737] / pro dealbatione totius Ecclesiae 22 (fl) 30 (x)" *Specificatio 1725–1749*, 104–111.

és „(1735–1754) Contract mit dem Mahler wegen des Hl: Peregrini Altar 735

Item wegen des Hl: Joann: Nepomuceni Altar de an: 735

Item wegen des Hl: Raphaelis Altar de an: 735

Contract mit dem Tischler wegen der Kirchen Stuhl an: 736"

Urbarium p. 66.

14 „(1745) Quittung des H. Leopold Conti Steinmetzmeister über die bezahlte arbeit bey dem kirchen gesims de an: 745" *Urbarium* p. 44. Vö. „1740. Junius 12. (...) in prandio apud Dominum Conti lapicidam nostram tamquam Patronum hujus Capellae sumpsit." *Diarium III.* p. 28.

15 „1740. Aprilis 30. (...) NB hodie (...) nostrum refectorium integre enim fuit dealbatum, et icones affabre pictae appensae scilicet, 2 majores ex anteriori parte refectorii, una representans Christum in deserto ab angelis post 40. dierum jejuniū passum. Altera Christum cum Samaritana ad puteum colloquentem et apostolos a longe cibos afferentes. 4. ex fornicibus pendulo representarunt S. Philippum Benitium, S. Peregrinum, S. Julianam Falconeriam, et B. Julianam Archiducissam, ex inferiori parte refectorii pendebant effigies nostri cardinalis Petri Kéri, et a regione ejusdem Archi-Episcopi Szecheni (?) pariter fuit factum..." *Diarium III.* p. 19. Vö. „[1739–1740] Item in das Refectorium 2 große fron bilder in Ovali. 6 Seiten mit ihren Schwarz-gebaizten Ramen, und Vergoldeten Leistle." *Rationes Generales* 2. p. 6. és „[1741–1742] Nova accesserunt (...) Ad Refectorium, Culinam Vestiarium zwey neue grosse und 4 kleine Rahmen schwarz gepaitzt, mit goldener Leisteln ad Imagines in Refectorio. Ein neuer Canzl und regular Tisch von hartem (...) Holz." *Rationes Generales* 2. p. 18.

16 L. Andor Pigler: Barockthemen. Eine Auswahl von Verzeichnissen zur Ikonographie des 17. und 18. Jahrhunderts. Band 1. Budapest 1974, 271; Szilárdy Zoltán: „Angyalok szolgálának neki". Egy barokk téma ikonográfiájához. Művészettörténeti Értesítő XL. 1991, 205–208; Szilárdy Zoltán: A böjtölésben kiegészített Jézus felszolgáló angyalok körében. In: Uő: Ikonográfia – kultusztörténet. Képes tanulmányok. Budapest 2003, 49–51: 50.

17 L. Engelbert Kirschbaum begr.: Lexikon der christlichen Ikonographie (a továbbiakban LCI) 4. Rom–Freiburg–Basel–Wien 1974, 26–30.

18 Eder 2015, 58. Vö. Pigler: Barockthemen i. m. (16. j.) 1. 187–188; 532–538.

19 Eder 2015, 46–47, 58. Az Őrangyal-kép Marattaparafrázis, l. Pietro Aquila metszetét egy 1672 körüli (elveszett) festményről, vö. Pigler: Barockthemen i. m. (16. j.) 535, <http://www.virtuelles-kupferstichkabinett.de/> („Maratta"; 2018. nov. 19.)

20 LCI 7. 1974, 227–228; P. Dr. Gregor Martin Lechner OSB: Heiligenporträts. Eine Auswahl aus der Göttweiger Sammlung. (Ausstellungskatalog.) Stift Göttweig 1988, 106–107 (Nr. 115). L. még Koltai i. m. (9. j.)

21 LCI 8. 1976, 206. L. még Koltai i. m. (9. j.)

22 LCI 8. 1976, 155. L. még Koltai i. m. (9. j.)

23 Koltai i. m. (9. j.). A látkép-metszetet közli Guzsik 1973, 1. A teljes sorozat évszám nélküli. A Budapesti Tör-

téneti Múzeum példányának fotóját B. Nagy Anikónak köszönöm.

24 N. B. Grasmair műhelyből, az innsbrucki szervitáknál: Kronbichler i. m. (3. j.) 206.

25 Eder 2015, 55, 56 (Klein-Wien, Graz); Hubert Hosch: Franz Anton Maulbertsch und die Wiener Akademie. In: Eduard Hindelang Hrsg.: Franz Anton Maulbertsch und die Wiener Akademiestil. (Ausstellungskatalog.) Museum Langenargen am Bodensee. Sigmaringen 1994, 14–92: 30 (Watzelsdorf, NÖ).

26 „1740 Anno eodem ex Beneficientia plurium benefactorum, inter quorum tamen eminet D: Strasser, qui successive ad duo Millia conventu tribuit, per Viennenses artifices, videlicet D: Hötzendorfer Pictorem celebrem, D: Joannem Thenny statuarium et D. Josephum Deller, arcularium, Altare Majus S. Matris Annae nitidissimam Imaginem velut titularis Ecclesiae Patronis exhibens erectum fuit." *Urbarium* 107–108 (eredeti p. 206). Valamennyi közlés idézi, Guzsik 1973 közvetve, l. még a 7. j.-ben felsorolt műveket.

27 Schoen 1930, 133. idézi leghívebben a történetet. A forrás:

„1740. Majus 10. (...) habui discretorium, in quo proposui, cum Ecclesia aliquo deposito gaudeat, et aliunde 300 fl pro curando novo altari majori sint elocati, an pro decore Ecclesiae illud curandum sit, et Responderunt omnes affirmative, et penes cum delineatio Viennae facta admodum Magnificum altare nobis promibat ut labor tum Scrinari, tum statuarii, tum pictori Viennae curetur, Cum hujater opifices nisi sat sequenti fuit suae artis, et cero tamen volunt salvi pariter proposui famulum stabularium, qui petiit 30 fl pro suo Salario anno." *Diarium III.* p. 20. Vö. „[1740–1741] Accepta specificae / Ex Renuntiatis pro erigenda Altari major 200." *Rationes Generales* 2. p. 11; „Nova accesserunt ad Ecclesiam / Erstlich ein neyer fron altar, so bereits schon gemacht in den Lobl. Convent zu Wienn sich befindet, und wegen üblen Wetter nicht hat könne herab gebracht worden. Item 2 Neye Seiten Altär, benantlich denen Hl. Schutzengeln von Herren Raphaële Betz Chirurgio, und dem Hl. 14 Nothelfern Von Herrn Märzinger Apothecario Alhier." *Uo.* p. 13.

28 „1741. Majus 5. Hodie etiam venit scrinaris altare maius ad nostram Ecclesiam confectum ad quod erigendum 2 scrinari et unus statuaris simul venerunt." *Diarium III.* p. 44. A mise: „21. Dominica Pentecoste..." *Uo.* p. 45, vö. Schoen 1930, 133. A folytatáshoz:

„[1741–1742] Expensa specificae

Nautis pro transvectione Altaris Maj: Vienna 50./–

Scrinario Viennensi in integrum pro suis laboribus 70./–

Eisdem sodalis honorarium 9/1

Statuario Viennensi pro candelabris, cruce, et aliis adhuc ad altare Majus desideratis, item eidem Sodali in erectione dictae arae laborantis – 61/–

pictori pro colorando intrinsecus tabernaculo 4/8

pro victu quatuor Scrinariorum, et uniŷ statuarii pro quatuor septimanas in erectione arae Majoris laborantium 30./–" *Rationes Generales* 2. pp. 23–24.

29 L. 26. j. Az 1740-ben oltárookra kötött szerződések felsorolása az *Urbariumban*:

„(1735–1754) [Contract mit dem Tischler, vö. 13. j.]

Item wegen des Altar der hl: 14 Nothelfer de an: 740

Item wegen des hl Raphael Altar 740
 Item wegen des hoch Altar de an 740
 Contract mit dem Bildhauer über den Altar der hl 14
 Nothelfer 740
 Item über den Altar Raphaelis 740
 Item wegen des Hoch-Altar de anno 740" *Urbarium*
 pp. 66–67.

30 Hötendorff újabb irodalma: W. De Gruyter Hrsg.:
 Allgemeines Künstlerlexikon (a továbbiakban AKL) 74.
 Berlin–München–Boston 2012, 46 (*Susanna Partsch*); *Eder*
 2015; *Buzási Enikő*: Források a magyarországi, erdélyi,
 valamint magyar megrendelésre dolgozó külföldi mű-
 vészek bécsi akadémiai tanulmányaihoz (1726–1810).
 Budapest 2016, 152/220; további művekkel *Hosch* i. m.
 (25. j.) 29–30; *Antonín Jírka*: Obrazárna premonstrátského
 kláštera v Nové Říši na Moravě. Vybraná díla. (Katalog.)
 Státní galerie výtvarného umění v Chebu. Cheb 1997, 38
 (Nr. 19. Ráhel maga alá rejti apja bálványait, szignált;
 Nr. 20. A kehely megtalálása Benjámín zsákjában), il-
 letve adatokkal: *Géza Galavics*: Antonio Galli-Bibiena in
 Ungheria e in Austria. Acta Historiae Artium XXX. 1984,
 177–263: 219, 221, 262 (Königsaden/Királyfalva/Králová
 pri Senci, Keresztelő Szent János-oltárkép a Pálffyknak
 64 fl 54 x-ért, 1740); *Herbert Haupt*: Das Hof- und
 Hofbefreite Handwerk im barocken Wien 1620 bis 1770.
 Ein Handbuch. Innsbruck–Wien–Bozen 2007, 506/2311
 (mint „kais. Maler” említve).

31 *Guzsik* 1973, 14.

32 Korhecz Papp Zsuzsanna megfigyelése, I. legújab-
 ban *Zsuzsanna Korhecz Papp*: Mathias Xeravich (†1771.)
pictor Budensis. Radovi Instituta za povijest umjetnosti
 XL. 2016, 117–128: 125. Egy Hötendorff pesti képeinek
 motívumaiból kompilált, nagyméretű *Pietà* (jelenleg
 a Szent István-bazilika Kincstárának kiállításán) szin-
 tén pest-budai festő műve lehet az 1760 körüli évekből.
 Provenienciája nem utal a pesti szervitákra: Kovács Gergő
 okleveles posztulátor szerint 1945 után került a Bazilika
 tulajdonába, és korábban vagy jezsuita vonatkozása
 volt a képnek, vagy a budavári királyi palota udvari
 templomából származik. Ezúton köszönöm meg Bukta
 Norbert, a Bazilika művészeti vezetője és Bayer Viola, az
 Országos Katolikus Gyűjteményi Központ munkatársa
 szíves tájékoztatását. A képet 2014-ben Győri Lajos restau-
 rálta: <http://www.falkeprestauralas.hu/vaszonkep-restau-ralas.html>. (2018. nov. 19.)

33 *Guzsik* 1973, 9. Vö. „1740. Junius 29 (?). D. Edegger
 accepit itidem hodie à Domino Märtzinger Apothecario
 nostro 200 fl à conto novi altaris 14 auxiliatorum ejus
 sumptibus in nostra Ecclesia errigendi.” *Diarium III*. p. 29;
 „1741. Martius 28. Hodie inceptit (...) scrinariis in nostra
 Ecclesia novum altar S. S. 14 auxiliatoribus Sacrum. Cujus
 bene factor est D. Apothecarius Märtzinger.” *Diarium III*.
 p. 41.

34 LCI 8. 1976, 546–550 (*J. Dünninger*).

35 *Eder* 2015, 56.

36 Vö. *Lechner* i. h. (20. j.) 106 (jelzése balra lent: I. S.
 Hötendorff pinx. A. et J. Schmuzer sc. Vien.) és <https://www.stiftgoettweig.at/site/kunstkultur/sammlungen/graphik>. (2018. nov. 19.)

37 „[1744–1745] Item ist der Altar denen H: H: 14
 Nothelfern zu fassen angefangen worden.” *Rationes*
Generales 2. pp. 43, 49–50.

38 „[1740–1741] Expensa specifica (...)

Domino Daneè Honorarium pro delineatione Altaris
 majoris 10.–

Pictori Viennensi pro Imagine ad idem Altare 300.–

Statuario pro suis Laboribus ad idem 400.–

Scrinario itidem 300.–” *Rationes Generales* 2. p. 11.

39 „[1743–1744] (...) pro Delineatione Altaris
 Dolorosae Matris a Domino Tanei facta 12/36” *Rationes*
Generales 2. pp. 41–42; „1744. September 10. Hodie
 scrinarius incipit erigere Altare novum Dolorosae Matris,
 quod curavit Dominus Weinman civis Pestiensis.”
Diarium III. p. 78.

40 Danne adatai, irodalma: *Josef H. Biller* in: Hellmut
 Lorenz Hrsg.: Geschichte der bildenden Kunst in
 Österreich. Band 4. Barock. München–London–New York
 1999, 212, 630–631; Saur Hrsg. AKL 24. München–Leipzig
 2000, 182–183 (D. T.); *Haupt* i. m. 2007 (30. j.) 346–347/1161.

41 *Wilhelm Georg Rizzi* in: Michael Krapf Hrsg.:
 Triumph der Phantasie. Barocke Modelle von Hildebrandt
 bis Mollinarolo (Ausstellungskatalog, Belvedere,) Wien
 1998, 116–117 (Kat.-Nr. 17), 121 (Kat.-Nr. 19), 130–131
 (Kat.-Nr. 23).

42 *Hans Tietze*: Österreichische Kunsttopographie,
 Band 1. Die Denkmale des politischen Bezirkes Krems
 in Niederösterreich. Wien 1907, 213, 418–419 (16 fl 48 kr,
 1755 „wegen Machung deren Rissen”).

43 *Paul Buberl*: Österreichische Kunsttopographie,
 Band 29. Die Kunstdenkmäler des Zisterziarklosters
 Zwettl. Baden bei Wien 1940, 74, 109, 313, 323, 356; *Rupert*
Feuchtmüller – *Gerhard Winkler* Hrsg.: Groteskes Barock.
 (Ausstellungskatalog,) Stift Altenburg 1975, 193–194 (Kat.
 466).

44 *Granasztóiné Györffy Katalin*: „... Magister Pestiensis
 arcularius... ad Ecclesiam Ratótensem magnam aram...”
 A vácrátóti katolikus templom oltárai és a pesti mesterek.
 In: Bardoly István – László Csaba szerk.: Koppány Tibor
 hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok. Budapest
 1998, 319–342: 329–335.

45 „1747. October (...) incrustatio altaris Dolorosae
 Matris finita est pro 350 Rf expensis Domini Weinmann.”
Diarium III. p. 114, vö. „1748 Incrustata est Ara Dolorosae
 Matris beneficentia Domini Martini Weyman solvit
 350.–” *Specificatio* 1725–1749, 43. és „[1747–1748] Der
 Schmerzhafte Altar gefaßt und ein neues Crucifix dar zu
 geschaffet worden ex beneficentia D: Martini Weymann
 [340 ft].” *Rationes Generales* 2. p. és „Anno 1744 D. Marti-
 ni Weinmann lanionis [a Fájdalmas Anya-oltárt emelte],
 1747 – incrustatum fuit.” *Urbarium*, 108. A Tizennégy Se-
 gítőszent-oltárhoz I. a 37. jegyzetet.

46 Nem pedig a főoltárkép festőjének, vö. *Guzsik*
 1973, 9. A forrásokban: „Anno 1748 ex Munificentia
 Excellentissimi Domini Nicolai Csaky, A(rchi)ep(isopi)
 Colocensis nunc vero Strigoniensis, ac Celsissimi
 Regni Primatis /: qui etiam Ecclesiam cum septem aris
 consecravat /: nec non Illustrissimi Domini Comitis
 Emerici Batthyán per Viennensem Pictorem Dominum
 Godefredum Strasser Altare Majus S. Annae deauratum,
 coloribusque depictum fuit.” *Urbarium*, 108, vö. *Diarium*
III. p. 121. L. még a 48. jegyzetet.

„[1748–1749] Benefactores / Pro incrustatione Arae
 Majoris Excellentissimus Archi Episcopus Colocensis
 /: Qui etiam Ecclesiam cum septem Aris consecravat /:
 gratuito dedit 420 fl (...) D. Comes Emericus de Bathyanyi
 in eundem finem 400 fl (...) / Nova Accesserunt / Der

Hochaltar samt der Kanzel gefasst, der Seiten altar rechter Hand von Stein aufgerichtet, mit gipsmarmor geziert, und gefasst samt der bildnus des hl. Aloysii. Linker Hand der Altar U: Lieber frauen Maria Hilf von Stein aufgerichtet. 5 Antependia mit gips marmorisiert. 3 silbernen Opfer ad S: Peregrinem. Ein neues heiliges grab (...)

Expensae Specificae Procuratorae / Causa
Pro victu 6. pictorum per 20. hebdomadas 120/-
Pro absumptis 153 urnis, ab hospitibus, pictoribus, et famulatio à 1 fl:30x 229/30

Pictori pro depicto novo Sepulchro Domini, et aliis per ipsum ad altare majus deauratis imaginibus, statuis, nec non pro depictis tempore consecrationis Ecclesiae 12 crucibus Apostolorum 57/48

Scrinariorum et Statuario pro variis in Ecclesia laboribus 77/27

Pro Marmorisatione Antependiorum 60/-
Rationes Generales 3. pp. 79–87; lényegében uez: Specificatio 1725–1749, 97.

47 Alexander Hajdecki: Auszüge aus den Ehematriken von St. Stephan etc. (Quellen zur Geschichte der Stadt Wien I/6.) Wien 1908, 103/7445; 341/12769; 344/12854; 347/12931; 352/13098; 357/13239; 384/14054; 113/7628; Dagobert Frey – Endre Csatai: Österreichische Kunsttopographie, Band 24. Wien 1932, 234 („1755. 5. VII. Jubilaeum. Ante foreo [sic] ecclesiae erat erectus arcus triumphalis quem Dominus Godefridus Strasser et alius in hac arte peritissimus pinxerunt“ [Diar.]); Ulrich Thieme – Felix Becker: Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler (a továbbiakban ThB) 32. Leipzig 1938, 158; Garas i. m. (4. j.) 1955, 255.

48 „1748. October 6. Kallo [Ferenc 220 Rfl-ja] pro incrustatione cathedrae solvit ex integro; 7. Discessit Pictor Godefridus cum suis sodalibus postquam computatis computandis cum 5 alijs personis hic per 20 hebdomadas laborasset, et pro quavis persona per hebdomadam 1 Rf 40x solvere debuisset, quod summa exportasset 180 fl verum tamen nihil ...“ [etc., elszámolási viták]. *Diarium III.* p. 127.

„(1749) Item incrustata fuit Cathedra ex munificentia Illustrissimi Domini Francisci Kalo, canonici, et vicarii Generalis Vaciensis, solvit in integra 220.-“ *Specificatio* 1725–1749, 97. – Vö. Guzsik 1973, 9, 15.

Kálló haláláról is megemlékezik a napló: „1754. Junius 9. Hac nocte mortuus est Reverendissimus Vicarius Generalis Vaciensis Franciscus Kalo (: qui perpetuam fundavit missam, et nostra Ecclesia, ac Venerabili conventui multa beneficia prostare solebat in vivis, post mortem autem in Ejus testamento nihil pro nobis inventum fuit, uti nec pro aliis extraneis Religiosis cum plurima in vita fecerit, et praecipue A R. P. P. Piaristis, inceperit totum frontispicium, cum duobus turribus aedificare :)...“ [etc., vö. Chobot Ferenc: A váci egyházmegye történeti névtára II. Vác 1917, 788–789.]. *Diarium III.* 245.

49 Schoen 1930, 47, 131–134, 47; Ingeborg Schemper-Sparholz in: Triumph der Phantasie i. m. 1998 (41. j.) 202–203 (Kat.-Nr. 59, Hofkirche St. Augustin).

50 ThB 32. 1938, 595; Miloš Stehlík in: Jiří Dvorský red.: Dějiny českého výtvarného umění II/2. Praha 1989, 499, 529–530; Oldřich J. Blažíček uitt 721, irodalommal.

51 Hajdecki i. m. 1908 (47. j.) 102/7426 stb., vö. Schoen 1930, 134; Haupt i. m. 2007 (30. j.) 296/752; 291–292/732, irodalommal.

52 Schoen 1930, 119–120 és passim. Maderről legújabbban Ingeborg Schemper-Sparholz: Der Bildhauer Lorenzo Mattioli und seine Rolle als Vermittler oberitalienischer Gestaltungsprinzipien in der dekorativen Skulptur und Plastik des Spätbarock in Mitteleuropa. Barockberichte 61. 2013, 5–21: 9.

53 Aggházy Mária: A barokk szobrászat Magyarországon 1–3. Budapest 1959, 1. 97, 286, 2. 47; Schemper-Sparholz i. m. 1998 (49. j.) 202, a házassági tanúként szereplő mesterek és a színezett rézmetszeten jól megítélhető típusok és stílus, azok analógiái (Maria Lanzendorf, Krems, Mariabrunn oltárai) alapján.

54 Schoen 1930, 28, 120, 127, 162 és passim; Garas i. m. (4. j.) 1955, 239; Haupt i. m. 2007 (30. j.) 564/2747.

55 Deller műveihez l. Rizzi i. m. 1998 (41. j.) 130 (Kat.-Nr. 23, Servitenkirche) és Ingeborg Schemper-Sparholz in: Triumph der Phantasie i. m. 1998 (41. j.) 188 (Kat.-Nr. 52, Zwettl); Aggházy i. m. 1959 (53. j.) 1. 181 (Loretto), vö. MTA BTK Művészettörténeti Intézet, Levéltári regesztagyűjtemény (<https://mta.btk.m.hu/digitaliak>, 2018. nov. 19.), A-VII-2. Kaposy János hagyatéka, 6360 (MNL OL Acta Eccl. Ord. et Monial. fasc. 258. Serv. Clastr. Laurethani); Dehio-Handbuch: Niederösterreich I. Wien 1990, 787 (Niederhollabrunn, r. k. plébániatemplom, eml. 1747/1748).

56 Guzsik 1973, 9, 15. L. 46. jegyzet, és: „[1748–1749] Benefactores /(...) D. D. Comitissa Anna Maria de Bathyani, nata comitissa de Sauer pro Erectione, Marmorisatione Arae Lapidae S: Aloysij Gonzagae una cum imagine ejusdem Sancti 727 fl

Reverendissimus D. D. Franciscus Kalo Vicarius Generalis Vacziensis pro incrustatione Cathedrae 220 fl

D. Camerarius civitatis Pestiensis Joannes Georgius Paur pro erectione Arae Lapidae D: Virg: Auxiliatricis... 250 fl.“ *Rationes Generales* 3. pp. 79–87, vö. *Specificatio* 1725–1749, 97.

57 „1748. September 29. Hodie in nova Ara S: Aloysii primum Sacrum celebravit Reverendissimus R: P: Röck Superior in Aquatica Civitata.“ *Diarium III.* p. 127. Joseph Röck 1744 novemberétől 1752 októberéig volt a budai vízivárosi jezsuita rendház előjárója, l. Schoen Arnold: A budai Szent Anna-templom. Budapest 1930, főként 41, 239. Adam Kögl (előjáró 1757–1760 és 1762–1771 között) említése a szervitáknál 1762-ben („Actus Capitularis Super Fundatione Festivatis S: Aloysii facta“) in: *Secretarius venerabilis* pp. 120–121. Róla l. Schoen i. m. 1930 (57. j.) 43–45, 239, passim, irodalommal. A szentélybeli Szent Alajos-oltárt időközben stallummá alakították; ma nincs benne ülés, de mensája is hiányzik, vö. Guzsik 1973, 9.

58 Szilárdy Zoltán: Kegyképtípusok a pestisjárványok történetében. A Maria lactans, a Segítő Boldogasszony, Szent Sebestyén, Rókus és Rozália együttes ábrázolásával. In: Uő: Ikonográfia – kultusztörténet i. m. 2003 (16. j.) 180–204: 195–199.

59 A forrást l. a 61. jegyzetben. Schoen 1930, 110. szerint Anton Orsaty 1755. április 24-én választott pesti polgárrá. Vö. Hajdecki i. m. 1908 (47. j.) 152/8335 (Peter Orsati stukkátor házassági tanúja 1734-ben Cajetan Bussi); l. még Aggházy i. m. (53. j.) 1959, 1. 49, 75, 251; 2. 256, irodalommal, legújabbban Koppány Tibor: Padányi Bíró Márton veszprémi püspök művész- és mesterköre (Adalékok a 18. század középső évtizedeinek dunántúli művészetéhez). Művészettörténeti Értesítő LXIII. 2014, 39–66: 60.

60 Garas i. m. 1955 (4. j.) 255, továbbá: Rómer i. m. 1873 (7. j.) 135, 145; *Némethi Lajos*: Adatok a festés történetéhez Budapesten a XVII. és XVIII. században. II. közlemény. *Archaeológiai Értesítő ÚF* 3. 1883, 99–109: 105, 108 (két-éves Éva lányát temeti Pesten 1748. február 10-én). L. még 61. jegyzet, személyének azonosítását a 66. jegyzetben.

61 „1753. Aprilis 15. (...) Ad Aram D. Auxiliatricis 2 sunt appositae angeli deaurati. D. enim Pictor Carolus valde retardat suos Labores, hoc ara inchoata est ante Annum 16 Augustii. Pictor habet pro suo labore 150 fl et Marmorisator Osotti 160 fl, cui jam totum deposuit D. vidua Dni d(e)f(un)cti Georgii Pauer Murarii et civitatis camerarii, qui hujus Arae fuit benefactor. Pictori autem restant 50 fl solvendi finito labore debuit eidem deponi à D. Vidua Paueriana.” *Diarium III.* p. 218. Paur a pesti belvárosi plébániatemplom templomgondoka volt 1748-ig, ebben az évben kamarás lett. 1752-ben a szervita templom kriptájába temették, a Segítő Mária-oltár alá. *Némethy* i. m. 1890 (7. j.) 313; *Guzsik* 1973, 18.

62 LCI 5. 1973, 100–101; *Lechner* i. m. 1988 (20. j.) 12–18. 63 Budapesti Történeti Múzeum, Fővárosi Képtár, ltsz. 15.590. *Klára Garas*: Michelangelo Unterberger und die Mitglieder der Wiener Kunstakademie in Ungarn. *Barockberichte* 11–12. 1995, 452–460: 454, 456; *Farbaky Péter* et al. szerk.: Mátyás-templom. A budavári Nagyboldogasszony-templom évszázadai (1246–2013). Kiállítási katalógus, Budapesti Történeti Múzeum Vármúzeum és Budavári Nagyboldogasszony-templom, Budapest 2015, 195 (Kat. 5.22, Jávor Anna).

64 Jakob Matthias Schmutzer, illetve Franz Leopold Schmittner rézmetszetei Danne rajzai után (valamennyi jelzett) a göttweigi bencés apátság, a bécsi Universitát Wien, az érsekújvári Galéria umenia Ernesta Zmetáka, illetve a Philadelphia Museum of Art gyűjteményében

(<https://www.stiftgoettweig.at/site/kunstkultur/sammlungen/graphik>; <http://scopeq.cc.univie.ac.at/Query/detail.aspx?id=233344>; www.webumenia.sk/cs/dielo/SVK:GNZ.G_1515, 2018. nov. 19.).

65 A templomot 1732. aug. 22-én Cyriakus Maria Weinhard superior benedikálta, l. *Guzsik* 1973, 7. „1748. Junius 23. [Csáky Miklós] incepit nostram Ecclesiam in honorem S: Annae, item ejusdem Aram majorem, et praeterea duas medias principiores Aras, et quidem ex his unam in honorem (...) viri et Matris Dolorosae, alteram in honorem S: Peregrini, consequenter Aras consecrare ...” *Diarium III.* p. 123.

„1748. September Festo Exaltationis S. Crucis Archi Episcopus Czaky consecravat quatuor aras, nempe Divae Auxiliatricis, S. Angeli Custodias, S: Joannis Nepomuceni et 14. Auxiliatorum, ideo finitis his functionibus.” *Diarium III.* p. 126.

66 „1752. Julius 15. Preteritis ab huce parvis diebus finivit D. Carolus Straßner Pictor hujus deaurationem in cratibus sub Turri; in integro doti sunt illi pro pictura et deauratione 120 fl, quae summa a bonis amicis est congregata...” *Diarium III.* p. 200. Vö. 87. j.

67 „1755 Januarius (...) Venit ad Conventum D. Pictor Raymundus Zener Vienna, et incepit pingere Imagines pro ambitu superiori representantes originem, vocationem, propagationem, confirmationem nostri S. Ordinis.” *Diarium III.* p. 256.

68 Adataik publikálatlanok: Pfarre St. Stephan, Wien, Taufbuch 01-063, 1724–1726, fol. 294v: „1726. febr. 2.

Raymundus Josephus. Joannes Philippus Zehner Mahler. Maria Juliana uxor”; 01-064, 1728–1730, fol. 78v: „1728. július 17. Alexius. Joannes Philippus Zehner, burgerl. Mahler, Juliana uxor.”

Pfarre St. Stephan, Wien, Trauungsbuch 02-056, 1752–1754, fol. 120v: „Maius 1753 Cop. est 14 Maÿ / Der edle und Kunstreiche Herr Raymundus Zehner Kaysl. Königl. Academi Kunstmahler ledigen Stand, des Johann Philipp Zehner burg Mahlers Seel(igen) und Juliana Eh(e)l(ichen) Sohn von hier gebürtig. Mit der wohl Edl gebohrenen J(ung)frauen Maria Anna Neubergerin von hier gebürtig, des H. Joseph Antoni Neuberger Registratoris, Expeditoris, und Taxatoris, und Mariae Annae ux. beeden Seel. Ehlen Tochter.” L. <http://data.matricula-online.eu/de/oesterreich/wien/01-st-stephan/01-063/?pg=590>; <http://data.matricula-online.eu/de/oesterreich/wien/01-st-stephan/01-065/?pg=160> és <http://data.matricula-online.eu/de/oesterreich/wien/01-st-stephan/02-056/?pg=249> (2018. nov. 19.); továbbá Universitätsarchiv der Akademie der bildenden Künste, Wien, Sign 1/a, p. 217: „1741 Z / Zehetner Raimundus und Alexius, Gebrüder, Malers-Söhn, L(ogiert): bey ihrer Mutter auf dem Alten Fleischmarkt im Klein Käzlichen Hirm (?) / 4 St(adt): / z(eichnen): d 26 Jan(uari)s.” – utóbbi Buzási Enikő adata, amelyért ezúton is köszönetet mondok. Az „ismert” Zehetnerekhez/Zehenterekhez l. *Buzási* i. m. 2016 (30. j.) 284/682, 317/828, 829, 830; továbbá *Hajdecki* i. m. 1908 (47. j.) mutatók szerint.

69 *Dehio*-Handbuch: Die Kunstdenkmäler Österreich. Wien. II. bis IX. und XX. Bezirk. Wien 1993, 381–382. A népes Grabenberger művészcsaládról l. AKL 59. 2008, 491; ThB 14. 1921, 477, 496.

70 *Guzsik* 1973, 9–10. Vö. „[Contract mit dem...] Tischler, Bildhauer und Mahler wegen des Altar der Hl Thekla de A° 754.” *Urbarium* p. 67; „1755. Februar 28. Die 26 hujus factus est contractus cum Sculptore Hebenstreit, Pictore Stros et arculario Bochler in 230 fl pro Ara S: Theclae, si autem usque ad finem Maii ex integro etiam decolorata et deaurata non fuerit, 30 fl ipsis desolvebuntur, pro ut contractus Sonat sub Litera T 100 fl sunt à conto ipsis hodie omnibus tribus dati.” *Diarium III.* p. 257, 259 („D. Comitissa de Schmidegg nata Szécsény” [Széchényi Jozefa, 1716–1758] adománya az oltárra).

„1755. Junius 25. Incepit Arcularius Bochler erigere pegmata pro Ara S. Theclae, et sequentibus aliquot diebus erexit etiam aram de suo labore solum, sculptor vero Hebenstreit subministravit solam superiores radios, et paucas nubelulas cum plus non paraverat, nec spes erat aliquid de ejus labore aqvirendi, ideoque ob varia festa ventura, pegmata iterum sunt deportata, ne spacium Ecclesiae occupent, fuit enim Sculptor jam Agriae jam alibi, et ita neglexit aram istam tempore debito juxta Contractum perficere cum tamen se obligaverint omnes tres Magistri, quod eam usque ad ultimum diem mensis Maii ad perfectum statum daduere vellint, secus multam 30 fl subire debebunt, his tamen non obstantibus minime conabatur suos labores perficere, forsitan ideo, quia 100 fl anticipato extorserunt, ut suos sodales et cooperatores alere possint. (...) graviter decepti sumus.” *Diarium III.* p. 265.

Mindazonáltal az asztalos – akinek személyéről semmi többet nem tudunk – új megbízáshoz jut, egy tölgyfa sekrestyeszekrényt kell elkészítenie (vö. *Guzsik* 1973,

15): „1755. Julius 31. (...) Die 20 hujus fecimus contractus cum Scrinario Bochler, pro novo pulpito, ad Sacristiam, (...) una cum labore scrinari ex ligno duro seu quercino in 185 R. (...)” *Diarium III.* p. 266; „1755. September 1. Sculptor Hebenstreit hodie 2 inferiores angelos ad Aram S. Theclae opponere voluit, sed nullo modo illuc quadrabant, eo quod mensuram prius neglexit, debuit itaque illos iterum deponere.” *Diarium III.* p. 269. „1756. Martius 17. Tandem duo inferiores Angelis flectentes sunt appositi deaurati, et cum pessime et sine proportionem fuerint sculpti, prius correcti et emendati per Sculptorem Toller, cum Sculptor Hebenstreit illos emendare noluerit, hac Ara B. Virginis et S. Theclae fuit exoluta 200 fl. 30 fl autem sunt defalcata, cum contractum pro ultima Maii, omnes tres non servoverint Magistri, (...)” *Diarium III.* p. 277.

„[1755–1756] Nova Ara S. Thecla deauratis 4 Angelis è regione Cathedrae. / ein grosses Frauen Bild ad Aram S. Patris Philippi Benitii mit gantz vergolderen Ram.” *Rationes Generales* 3. p. 44.

71 Egyelőre Tallerről: *Dercsényi* szerk.: Pest megye műemlékei i. m. (11. j.) I. 224–225; *Aggházy* i. m. 1959 (53. j.) 1. 119, 285, 2. 9.; *Voit Pál* szerk.: Heves megye műemlékei I. Budapest 1969, 410; *Komárik Dénes*: A 18. századi Pest szobrászairól, kőfaragóiról. In: Bardoly István – Harris Andrea szerk.: Détsy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Budapest 2002, 466; *Granasztóiné Györffy Katalin*: A pesti Belvárosi plébániatemplom barokk oltárai. In: Vadas Ferenc szerk.: Romantikus kastély. Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére. Budapest 2004, 91–101: 97–98; *Komárik Dénes*: A 18. századi Pest szobrászairól, kőfaragóiról II. *Ars Hungarica* XXXV. 2007, 333–390: 351, 353; Taller esetleges bécsi akadémiai tanultságáról: *Buzási* i. m. 2016 (30. j.) 260. N. B. *Granasztóiné Györffy* i. m. 1998 (44. j.) 336. már összefüggésbe hozta az egri ferencesek két, 1755-ben felállított mellékoltárát Hebenstreittel, vö. a *Diarium* szövegével (70. j.).

72 A Tekla-képről: „1751. October 4 (...). Hodie donavit ad Ecclesiam novam Imaginem S. Theclae herula Drolini (?), exornavit Baldachino D. Hochhauserin et Vitro D. Hilsiana. Collocata interim ad aram S. Patris Philippi Benitii (...)” *Diarium III.* p. 177; „1753. Aprilis 15. Hodie idem 18 etiam apposita est Rama ad imaginem S. Theclae seu circumferentia totaliter deaurata, quam curavit fieri Illustrissima Comitissa de Batthyán nata Sauer pro 40 fl.” *Diarium III.* p. 218; „1756. Aprilis 2. (...) Exc. Archiepiscopus [kalocsai]... deposuit 230 fl, ex qua summa facta est Ara B. Virginis seu S. Theclae a regione Cathedrae (...)” *Diarium III.* p. 278; „1755 (...) ex honorario ab Excellentissimo Episcopo Patavico nobis per Excellentissimum Episcopum Agriensem persoluto (...) erectum fuit altare a Regione Cathedrae, S. Theclae: cuius Sancta Imago: antehac in Altari S. S. Philippi exposita fuit.” *Urbarium*, 109.

73 „[1784–1785] ... Ad Aram S. Theclae M. Statua Dolorosae Matris pariter e ligno sculpta ex munificentia R. P. Prioris Innocenti Mrá.” *Rationes Generales* 4. p. 70.

74 A mostani alsó kép nem Szent Tekláié, hanem egy bonyolult allegória a szent oltáról, a megváltás misztériumáról. *Szilárdy Zoltán* könyvében: Ikonográfia – kultusztörténet i. m. (16. j.) csak színes képe szerepel: XIV. tábla, 17. kép, 330: Ismeretlen osztrák festő: A megváltás allegóriája, 1740 k.

75 „[1745–1746] Erectus est novus Lapis pro Ara S. P. Philippi una cum ejus Imagine nova, et alia S. S. Trinitatis.” *Rationes Generales* 2. p. 51.

„1750. September 4. Redivit Jaurinum Excellenz Episcopus Franciscus Zichy et in gratiosam actionem pro lucrato tam notabili processu, ergo meam factam prius humillimam instantiam promisit Aram S. P. Nostri Philippi Beniti ex integro errigendam.” *Diarium III.* p. 152; „[1755–1756] Restant pro Contu debita ac promissa Solvenda (...) Ab excellentissimo Episcopo Jaurensi Francisco Zécsy pro nova ara S. P. Philippi Benitij ad nostram Ecclesiam promissi 800.–” *Rationes Generales* 3. p. 55.

76 „1760 December (...) Episcopo Jaurensi p(ro) concinnando altari S. P. Philippi (...) confuere Statuarius et Scrinarius ... 76 fl (?)” *Secretarius venerabilis* p. 157; „[1760–1761] Ex munificentia Excellentissimi D. D. Francisci Comitissae de Zichy Episcopi Jaurensis Ara S. Philippi Benitii quoad labores Scrinarii et statuarii.” *Rationes Generales* 3. p. 106; „[1761–1762] Ex munificentia Excellentissimi Domini Episcopi Jaurensis der gantze Altar des heiligen Philippi Beniti vergoldet, und gefaßt, auf welcher eine statua Maria Zell mit einen gleich von goldstück und silbernen Porten, auch doppelter silberner Cron, in einem Vergolten Kasten (...) 2 Mappa ad aram S. Philippi Beniti etc.” *Rationes Generales* 3. p. 116.

77 „Anno 1761 (...) ultima ara in nostra Ecclesia (...) Imago hujus Sancti elegantissime depicta fuit Viennae a D. Francisco Strattmann, relique artifices fuerunt pertinentes (?) sumptus vero omnes 500 florenorum liberalissime subministrabat (...) D. Episcopus [Zichy].” *Urbarium*, p. 110, vö. *Secretarius venerabilis* p. 157. L. Guzsik 1973, 10, 15.

78 Strattmannról: *Hans Tietze*: Österreichische Kunsttopographie, Band 3. Die Denkmale des politischen Bezirkes Melk in Niederösterreich. Wien 1909, 421, 425; *P. Martin Riesenhuber*: Die kirchliche Barockkunst in Österreich. Linz 1924, 569 (Falconieri Szent Julianna, Schönbüchel a. D., 1746); ThB 32. 1938, 161; *Hosch* i. m. 1994 (25. j.) 29, 34, 328, 329; *Johann Kronbichler*: Paul Troger 1698–1762. Berlin–München 2012, 33–34, 36, 215, 311, 424 (Mária megkoronázása-képe Maria Jeutendorffban, vö. Belvedere Inv. 5360), 607; *Buzási* i. m. 2016 (30. j.) 257/587, irodalommal.

79 *Mojzer Miklós*: Későreneszánsz és barokk művészet (A Magyar Nemzeti Galéria állandó kiállítása). Művészettörténeti Értesítő XXX. 1981, 39–49: 48/16. j.; *Kostyál László*: Paul Troger és tanítványai a Nyugat-Dunántúlon. Arrabona 42/1. 2004, 103–112: 104; *Andreas Gamerith*: Das Altarbild der Allerheiligsten Dreifaltigkeit von Paul Troger in der Liechtensteinischen Votivkirche in Vranov. In: Eduard Hindelang – Lubomír Slaviček Hrsg.: Franz Anton Maulbertsch und Mitteleuropa. Festschrift zum 30-jährigen Bestehen des Museums Langenargen. Langenargen–Brno 2007, 167–183: 177–178.

80 *Ján Papco*: Rakúsky barok a Slovensko / Österreichische Barock und die Slowakei. Bd. 1. Bojnice 2003, 506 (Banská Bystrica, Szent Kereszt [szlovák]-templom, bal mellékoltár).

81 Az ikonográfiához l. a 21. jegyzet; ez utóbbi attribútum a kézikönyvekben nem szerepel. A csodáról l. *Wimmer* i. m. (9. j.) 121–123.

82 L. 75. j. és *Tietze* i. m. 1909 (78. j.), 421 (források szerint Strattmann már 1746-ban dolgozott a szervitáknak: Schönbüchel a. D. kolostortemplomába Benizi Szent

Fülöp és Szent Julianna képét festette Bécsben). Troger Szentháromság-kompozícióiról, elsősorban a sokak (köztük Strattmann) által másolt vranau (Vranov n. Dyje) főoltárképről l. *Gamerith* i. m. 2007 (79. j.) és *Kronbichler* i. m. 2012 (78. j.) 113–115, 311–313 (G 102–105, 1737), 387 (GG 74); Unterberger Szentháromság-mellékoltárképe a Stephansdomban: *Johann Kronbichler*: Michael Angelo Unterberger 1695–1758. Salzburg 1995, 116–117, 211 (G 100, 1751), 238 (Z 24), 256 (D 23).

83 *Granasztóiné Györffy* i. m. 2004 (71. j.) 98–99.

84 *Komárik* i. m. 2002 (71. j.) 461–476: 467–469; *Uő* i. m. 2007 (71. j.), főként 337–348.

85 *Aggházy* i. m. 1959 (53. j.) 1. 111–117, 210–211. és 2. helynevek szerint, *Granasztóiné Györffy Katalin* in: *MAMÜL* i. m. (9. j.) IV. Budapest 2005, 76–79.

86 *Jernyei Kiss János*: Néhány adalék Conti Lipót Antal tevékenységének megítéléséhez. *Ars Hungarica* 25. 1997, 269–288; *Komárik* i. m. 2002 és 2007 (71. j.).

87 „Anno Eodem erecta fuere in choro Saecularium supra introitum Ecclesiae Cancellà arte sculptoria nitide elaborata, quae anno 752 auro et coloribus obducta fuere.” *Urbarium* p. 109, vö. 66. j. és *Guzsik* 1973, 10: „Deller orgonakarzata (1752)”.

88 Az első orgonáról 1695-ből l. *Guzsik* 1973, 6, a másodikról (Joseph Janicsek építette) *uo.* 20, 1939-ben készült Rieger-féle utódáról *uo.* 15. A számadáskönyvek szerint 1717-től kezdve negyedéves rendszerességgel fizetnek „organistam civitatensi”. „[1752–1753] Pro reparatione organi 4/12” *Rationes Generales* 3. p. 21; „[1770–1771] Ein neue Orgl 10 graduellter.” *Uo.* p. 229; „1782. Junius 18. Organifex item hodie finivit laborem in purgando organo.” *Diarium V.* p. 86; „1784. Martius Domino Helmich Organifici missi Viennam a Conto organi 300 fl.” *Diarium V.* p. 126; *uo.* pp. 133–134 [1784. szept. 5.], 138 [1785. febr. 27.], 139 [márc. 4.]. „[1784–1785] Pro organo novo 1285/37” *Rationes Generales* 3. p. 83.

89 „[1782–1783] Der Altar des h. Peregrin von oben frisch verputzet, von unten alles neu vergoldet. Die von dem Wachs verfürtigte Statue dieses heiligen in einem dazu gemachten Kasten gesetzt, wie auch selbe mit gold gestückten Sameth, und einer von bildhauer arbeith schöner Rahm gezieret worden. Zugleichen der Schmerzhafte Altar von oben frisch verputzet, von unten aber alles mit frischem gold erneueret, und ein prächtiger Tabernakel gemacht worden.” (...) „Expensa specifica / Pro Ara S. P. N. Peregrini residueum 59/34 /

Archi-Confraternitas / Pro incrustatione et deauratione Arae Dolorosae Matris et pro novo tabernaculo 181/24” *Rationes Generales* 4. pp. 42; 56, 57; „[1784–1785] Ad Aram S. Peregrini, S. Ejusdem nova Statua una cum angelo e ligno sculpta.” *Uo.* p. 70.

90 *Wimmer* i. m. 1943 (9. j.) 455–461; *Voit* szerk. i. m. 1972 (3. j.) 478–484.

91 *Ingeborg Schemper-Sparholz*: Barockaltare in Österreich – Möbel, Schaubühne, Denkmal. Versuch einer Typologischen Ordnung. In: *Triumph der Phantasie* i. m. 1998 (41. j.) 49–63; 59; *Manfred Koller* in: *uo.* 125–127, Kat.-

Nr. 21; vö. *Maria Pözl-Maliková*: Matthias Steinl oder Pietro Baratta? Zur Frage der Autorschaft des Kreuzaltars bei den Wiener Kapuzinern. In: *Zsuzsanna Dobos* ed.: *Ex Fumo Lucem. Baroque Studies in Honour of Klára Garas*. Budapest 1999, 1. 363–381.

92 A bécsi Peregrinus-kápolnáról l. *Dehio-Handbuch* i. m. (69. j.) 380–381, újabban *Luigi A. Ronzoni* in: *Triumph der Phantasie* i. m. 1998 (41. j.) 282–283, Kat.-Nr. 102, irodalommal.

93 „1784. September 17. Hodie ad Mandatum Eminentissimi Cardinalis et Ordinarii nostri in Omnibus Ecclesiis, et Capellis omnis Statuae, et Imagines indutae amotae sunt. Anathemata quoque omnia cujusque formae et valoris deposita.” *Diarium V.* p. 133. A képek és szobrok anyagszerűségét előíró rendeletről (1784. április 29. és május 10.) és következményeiről l. *Manfred Koller*: Barockaltäre in Österreich: Technik – Fassung – Konservierung. In: *Albert Knoepfli* et al. Hrsg.: *Der Altar des 18. Jahrhunderts*. München–Berlin 1978, 223–269: 240.

94 „[1746–1747] 2 neue Bilder, unser 7 Heyliger, um das Heiligen Alexj.” *Rationes Generales* 2. p. 59. „1759. Aprilis 29. Venit Vesperi Imago B. Mariae Virginis Bronensis [Brünni?] satis alta, cum vitro circumferentiis fera per totum deauratis, posita ad Aram S. P. Peregrini donata nobis à Dna vulgo Brugg:ischisin, sed his sub rosa.” *Diarium III.* p. 341. 1760-ban a máriacelli kegyszobor mása került a Benizi Szent Fülöp-oltárra, l. 77. j., 1766-ban pedig a Prágai Kiszézsé („Infantulo Pragensi”) a Tizennégy Segítőszent-oltárra (*Rationes Generales* 3. p. 166) – ezek ma már szintén nem láthatók. A források rendszeresen megemlékeznek a Szent Sírrol (vö. pl. 46. j.), újabban viszont sokalakos *Bethleheméről* nevezetes a belvárosi Szent Anna-templom – Kovács Péter Barnabás kedves közlése.

95 Vö. *Manfred Koller*: „A művészet technikai története” a kutatás, a tanítás és a gyakorlat számára. *Művészettörténeti Értesítő* 55. 2006, 145–153.

96 Vö. *Voit Pál*: Tervek, mesterek és a mű. *Művészettörténeti Értesítő* IX. 1960, 265–279.

97 *Pigler* i. m. 1922 (4. j.) 79 („N. B. Die Rise Sind in einer Rolle an H. P. brieor deren P. Serfitten nach best Attresiert...”), 80 („... und gebetten Von dar Ehestens nach Erlau zu ibermachen.”).

98 „1752. October 26. NB Die 18 hujus ivi cum Imagine, quae ante paucos dies Vienna est allata, Spectans ad aram majorem in Bolgordi, supra Albam Regalem, et hoc quidam ideo quia Excellentissimus Illustrissimus D. Comes Emericus de Batthyan, vicinus noster, in absentia lua mihi concideret...” *Diarium III.* p. 207. A festmény Polgárdiban nincs meg, de érdemes keresni, vö. *Entz Géza Antal – Sisa József* szerk.: *Fejér megye művészeti emlékei*. Székesfehérvár 1998, 119.

Fényképek: Budapesti Történeti Múzeum (1.), internet (2, 5–6, 17.), Bényi Andrea (3–4.), Belvárosi Szent Anna Plébánia (7–10.), Thaller Tamás (11.), Hámori Péter (12, 15, 16, 18–24.), Ajtós Éva (13.), Magyar Nemzeti Galéria, Régi Magyar Gyűjtemény Fotoarchívuma (14.)

A RÖVIDÍTVE IDÉZETT FORRÁSOK JEGYZÉKE

BFL – Budapest Főváros Levéltára

XII.3. – A Pesti Szervita Rendház és a Magyar Szervita rendfőnökség iratai

Diarium III. – *Diarium Conventus ad S. Annam Pestini Ord. servorum B. M. V. III.* kötet, 1739–1759. BFL XII.3. 106. kötet, 39. tétel, 353 p. Mf. 4197

Diarium V. – *Diarium V. Conventus S. Annam Pestini O. S. B. M. V. V.* kötet, 1779–1829. BFL XII.3. 107. kötet, 39. tétel, 540 p. Mf. 4197

Specificatio 1725–1749 – *Specificatio omnium expensarum* – *specificatio dono oblatorum pro aedificatione novae ecclesiae 1725–1749.* BFL XII.3. 90. kötet, 29. tétel, 120 p. Mf. 4193

Urbarium – *Urbarium V. Conventus Ord. Serv. B. M. V. ad S. Annam Pestini divisum in quinque partes I–V.* 1.

kötet [Basilus Mra Hölzl, 1756], 1683–1886. BFL XII.3. 105. kötet, 38. tétel, 345 p. Mf. 4196

Ratiocinium procuratorae 1752–1755 – BFL XII.3. 61. kötet, 16. tétel [6. kötet]. Mf. 4189

Secretarius Venerabilis 1725–1765 – *Secretarius Venerabilis Residentiae ad Sanctam Annam Pestini in Hungaria inchoatus ab Anno 1725.* BFL XII.3. 104. csomó, 37. tétel, 1. kötet, 167 p. Mf. 4196

Rationes Generales 1, 2, 3, 4. – *Rationes Generales Ecclesiae & Archi: Confraternitatis Dol: Matris ad S. Annam Pestini ab Aprili inclusive Anni 1739 usque ad Aprilim 1740 (etc.)*

BFL XII.3. 46. kötet, 16/1. tétel, 1691–1738, 235 p. Mf. 4185

BFL XII.3. 47. kötet, 16/2. tétel, 1740–1751, 107 p. Mf. 4186

BFL XII.3. 48. kötet, 16/3. tétel, 1751–1778, 311 p. Mf. 4186

BFL XII.3. 48. kötet, 16/4. tétel, 1779–1840, 474 p. Mf. 4186

VIENNESE PAINTER JOHANN SAMUEL HÖTZENDORFF (1694–1742) IN THE SERVICE OF THE SERVITE ORDER IN PEST (THE BAROQUE FURNISHING OF ST ANNE'S CHURCH IN TODAY'S DOWNTOWN PEST AS REFLECTED IN THE SOURCES)

The Servants of Mary settled in Pest in 1688. They constructed their convent by 1722 and church by 1732 in the town centre, parallel with and next to the House of the Invalids. The first baroque furnishing of the church included earlier objects brought over from the Turkish mosque which they had used at the beginning. In the refectory of the convent the diary (*Diarium*) of the Order registered two large and four smaller oval pictures already in 1740, which can be identified as works by the Viennese painter Johann Samuel Hötendorff. *Christ served by angels in the desert* and its counterpart, *Christ and the woman of Samaria at Jacob's well* are in the Hungarian National Gallery (received from private hands in 1982 with reference to the Servites of Eger, published in 1989 as works by Johann Georg Dominicus Grasmair). The four half-length portraits of persons related to the Order are kept in the oratory of the church (*St Juliana Falconieri*, *St Philip Benizi*, *St Peregrine* and *Maria Juliana Gonzaga*).

Literature has long accepted the attribution of the high altar picture to Hötendorff as a work of 1741 on the basis of an entry in the *Urbarium* of the house, although the authorship of the Viennese painter mainly known for his landscapes has also raised doubts. The copies made in 1783 (altarpiece for a side altar in the Rom. cath. parish church of Pápa and its sketch by Johann Zirkler) brought to mind Johann Lucas Kracker in connection with the oft repainted *Education of the Virgin* as well as the two oval paintings in the refectory. The earlier and the present-day attribution is supported by Hötendorff's altarpieces that have come into view recently; convincing analogies are provided by two small masterpieces of *The guardian angel* which have cropped up in art trade recently. On the basis of the altarpieces in Lower Austria and Graz which are multifiigural and hence more typical of Hötendorff's style of devotional pictures, we attribute to him the large altarpiece also installed by the Pest Servites in 1741 on a side altar of the *Fourteen holy helpers*, while to the gable

picture of *St Juliana Falconieri* a more detailed copperplate engraving by the artist can be attached.

The names of several craftsmen working on the Servite high altar – cabinet maker Joseph Deller of Vienna and Viennese sculptor Johann Thenny – were also recorded together with Hötendorff's in the *Urbarium*. The account books – *Rationes generales* – reveal that in 1740 10 florins were paid to Mr "Danè" for a drawing of the high altar ("pro delineatione altari majoris"), and he received 12 florins 36 pence for his design of the *Virgin of Sorrows* side altar in 1744. Thus, it must have been the architect and court painter of stage sets and architecture Franz Anton Danne, a member of the Galli Bibiena circle also working for the Servants of Mary in Vienna, who was the mastermind behind these two altarpieces in Pest.

The colouring and gilding ("Fassung", "incrustation") of the side altars only took place years later, and the high altar and the (presumably somewhat earlier) pulpit also remained unpainted until 1748. It was then that Viennese Gottfried Strasser and his staff arrived to work on the high altar for twenty weeks. In the same year the wife of Count Imre Batthyány had the St Alois Gonzaga altar erected in the sanctuary, and a pendant of it around an earlier votive picture of Mary, help of Christians was donated by master builder Johann Georg Paur. In connection with the high-quality coloured stone, stucco and wood constructions, Pest-based plasterer Orsatti and painter Carolus Stroß (Straßner) were registered. The artist who painted the somewhat schematic but good quality painting of the *Apotheosis of Alois Gonzaga* must also be found in Vienna, in the circle of Michelangelo Unterberger, but ad absurdum even Danne's figural art known from his graphic sheets might also be linked to it.

In 1752 Staßner of Pest was doing gilding work under the tower for 120 florins, in 1755 Viennese Raymund Zehetner painted (wall?) pictures from the history of the order in the upper corridor ("originem, vocationem, prop-

agationem, confirmationem nostri S. Ordinis"). These works are missing.

In 1755 the Servites contracted Pest craftsmen for the altar of St Tecla: cabinet maker Bochert, sculptor Hebenstreit and painter Stroß (Staßner). The work was protracted out of Hebenstreit's fault, they were even obliged to pay a penalty of 30 florins, and eventually the sculptor Joseph Taller was asked to help and install the carved angels. The picture of St Tecla from 1751 provisionally placed on the altar of St Philip Benizi no longer exists. "Ara B. Virginis et S. Theclae" received a statue of *Our Lady of seven sorrows* in 1784. Though not intact, the altar is still in place "à regione Cathedrae", as the pendant of the pulpit.

Bishop of Győr Count Ferenc Zichy made the first promise of a donation of 800 florins for the renewal of the St Philip of Benizi altar in 1750. Across from the altar of the Fourteen holy helpers, the altar was already extant with corresponding architecture and two earlier pictures, but in 1760 renovation work began. Presumably the excellent two statues of slender saints were erected on either altars at that time, and in winter 1761 the Servants of Mary brought the outstanding altarpiece of *St Philip* painted by Troger's pupil Franz Xaver Strattmann from Vienna. It cost 500 florins. In 1782 the (second) organ built in 1771 was repaired, and two years later Viennese Stephan Helm (Helmich) built a new one for an enormous sum. In that year the two interim altars with

sculptures were also renovated: The altars of the *Mater Dolorosa* and *St Peregrine* were cleaned, newly gilded and the statue of the latter originally made of wax was carved into wood in 1784.

The building complex of the Pest Servites was massively reconstructed between 1871 and 1874; the convent hit by a bomb in the winter of 1944/45 was later demolished. The order was suppressed in Hungary in 1950, the majority of the archives of the Pest house went to the Budapest Municipal Archives. The downtown parish church of St Anne practically preserved the baroque furnishing of the Servites, the high-quality work of vying Viennese and Pest craftsmen. So far mainly some of the former can be identified, adding several important paintings of ecclesiastic topics and function to the oeuvre of Johann Samuel Hötendorff and defining the designing role of Franz Anton Danne on two altars.

JÁVOR Anna művészettörténész / art historian, Budapest, jvoranna9@gmail.com

Kulcsszavak: szervita rend, pesti templom, refektórium, Johann Samuel Hötendorff, Johann Thenny, Franz Anton Danne, Franz Xaver Strattmann, Hebenstreit József, Taller József, források / *Keywords:* Servite Order, Pest church, refectory, Johann Samuel Hötendorff, Johann Thenny, Franz Anton Danne, Franz Xaver Strattmann, Joseph Hebenstreit, Joseph Taller, sources